

Réz Mihály: A nemzetiségi kérdés a politikai tudomány szempontjából.¹

A politikai élet faktorainak végtelenül szövevényes, eleven élettől lüktető, folyton változó, egymással kölcsönhatásban álló, szakadatlanul át meg átalakuló, végtelenül szubtilis imponderabiliákkal teljes természete, lehetetlenné teszi a nagy politikai jelenségeknek *egyetlen egy* ható okra való visszavezetését. Pedig minden idők minden doktrinérjai erre törekszenek.

Benne van ez a vágy az emberiségnek a dogma-kívánó természetében. De ezek az ebből a vágyból támadó politikai elméletek szükségképp tarthatatlanok. Ellenkeznek az államéletben ható okok *sokféleségének* a tényével; és ellenkeznek az ezen okok közt jelentékeny szerepet játszó imponderabilis tényezők belső természetével is. Ellenkeznek a politikai faktorok nyilvánvaló *kölcsönhatásának* a tényével; s az összes faktorok és alkatelemeik folytonos *változékonyságával* is.

Eötvös elismeri ugyan, hogy a szabadság iránti törekvések szükségképp uralomra való törekvésekké válnak, mégis szerinte a nemzetiségi törekvés voltaképpen *az egyéni szabadság* elvének alkalmazása egész népekre.

Mihelyt ez kielégítést nyer, a nemzetiségi kérdés többé nem égető.

Ez a felfogás anakronizmuson és egyben anatópizmuson alapul. Az az individualizmus, amelyet rálát a nemzetiségekre, nem minden időknek és nem minden országnak sajátja. A XVIII. századbeli francia aufklárista gondolkozásnak s a

¹ E nagyérdekű tanulmányt szerzője a következő sorokkal küldte be szerkesztőségünknek:

„Miótán, sajnos, a nemzetiségi kérdés alig részesül nálunk tárgyilagos eszmecsereben s az ekörüli viták nagyrészt csak (kölcsönösen!) jelszavak kicserélésében állanak, alkalmat óhajtának adni, hogy egy nyugodt, objektív polémiában ezt a kérdést megvitathassuk. Azért fordulok b. lapjához, szíves közlés kérése mellett, mert azt gondolom, nem érünk célt, ha kölcsönösen csak a magunk embereinek hirdetjük a magunk dogmáit s egymás jóhíszemű érveiről tudomást nem veszünk.”

A Professor úr kezdeményezését mi is rendkívül helyesnek és termékenynek találjuk, mely mindenki hálijára számíthat, aki a napi politika efemer érdekein túlmenő célok felé törekszik. nagy örömmel vállaljuk tehát Réz professor tervének megvalósítását s gondunk lesz rá, hogy Réz fejtegetéseire ne csak ellenvéleményt adjunk de mindkét tábor irányadó embereinek is alkalmat nyújtsunk álláspontjaik kifejtésére.

A szerk.

manchesteri iskola közgazdasági világnézetének a terméke. — A liberalizmus világnézlete, melynek nincsen mindig és mindenütt talaja; legkevésbé van Közép- és Kelet-Európa nemzetiségeinél.

Amint a Rousseau-féle természetjogi felfogás csak az *egyéneket* látja az államban, úgy a marxista radikalizmus csak az *osztályokat*. Elismer más tényezőket is a gazdaságin kívül, de ezek igazi jelentőségét nem látja. Nem látja, hogy ezeknek jelentősége, befolyásuknak aránya *folyton változó*, — s e tekintetben a „haladás” hívei a változatlanóság alapján állanak — s hogy az egész államéletnek tisztán osztályszempontból nézése szintén csak egy bizonyos korszak embereinek bizonyos körére szorítkozik.

Az a feltevés, hogy az osztályszempont a nemzetiségnél háttérbe szorítja a faji szempontokat, — amelyre nézve a világháború fajpszichológiai tanulságai megadták a feleletet — éppoly anakrizmus és anatópizmus, mint akár az Eötvös-féle.

A nemzet nemcsak egyénekből és osztályokból, hanem különböző felekezetekből és különböző fejekből is állhat. Az, hogy mikor, milyen szempont szerint oszlik meg, függ a sajátos viszonyoktól. Az, hogy melyik szempontnak mikor milyen a fontossága, a változott viszonyokkal *pari passu* változik.

Az erők aránya állandó hullámzást mutat. E *kvóták fluktuációja* folytonos.

Nem lehet tehát az osztályszempont sem mindig mindenütt elsőrendű fontosságú. Vallási, partikuláris, pártpolitikai, faji momentumok azt gyakran keresztezik; elsőrendű fontosságúvá hol az egyik lesz, hol a másik.

Úgy az Eötvös-féle liberalizmus, mint a marxista radikalizmus hívei félreismerik a nemzetiségi törekvések jelentőségét és igazi természetét.

Nemzetiség az a politikai öntudatra ébredt faj, amely államalkotó hatalommal nem bír. Nemzet az, amely bír és él ezzel a hatalommal. Mihelyt elnyeri e hatalmat valamely faj, nemzetiségből nemzetté válhatik, mihelyt elveszti azt, valamely nemzet, nemzetiséggé lesz csupán. Nemzetiség és nemzet csak a faj különböző *érvényesülési stádiuma*.

Ezek a közkeletű meghatározások azonban bizonyos módosító kiegészítésekre szorulnak.

Mert amit itt a nemzetiségről mondtunk, azok csak oly nemzetiségre nézve állanak, amelyek — mint pl. a magyarországiak — *egy más faj szupremáciája* alatt állanak; és csak oly nemzetekre, amelyek — mint pl. a francia — *minden más faj segítségével nélkül*, magukban képesek önálló államalkotásra.

De lehetnek oly államok, amelyekben — legalább *de iure* — nem bír az egyik faj szupremáciát gyakorolni a többi felett: amidőn tehát megvan az illető fajokban az államalkotóképeség, de csak *együttesen*. Ezek még nem nemzetek, mert hiszen csak együtt képeznek egy nemzetet, melynek mindenikükétől külön neve és jellege van. De nem is közönséges nemzetiségek, mert nem állanak más faj szupremáciája alatt.

Nevezzük bárhogy is az ilyen fajokat, konstatálnunk kell, hogy az ily fajok egy a nemzetiségek fentebb adott fogalma alá nem tartozó *külön kategóriát* képeznek.

Miként a „nemzetiség”, úgy a „nemzet” meghatározása is hasonlóképp kiegészítésre szorul. „Nemzet az államalkotó faj ott, ahol *egymaga* alkotja homogén elemekből az államot.

De ha oly államban, amelyben nemzetiségek is vannak, a szupremáciát gyakorló fajt nevezzük „nemzetnek”, akkor mi-nek nevezzük állampolgároknak az összességét? Magyarország összes lakosai *együttvéve teszik* a magyar nemzetet; ennél fogva külön magát magyar fajt nemzetnek nevezni nem lehet. Itt van egy *uralkodó faj*, vannak nemzetiségek s az uralkodó faji és a nemzetiségek együtt teszik a nemzetet.

Allam és faj tehát abban a tekintetben nem esik egybe, hogy minden politikai öntudatos faj képes megteremteni a maga államát, de abban a tekintetben sem hogy ugyanegy faj különböző államokat alkothat, sőt különböző államokban az érvényesülés különböző stádiumajban lehet. — így pl. a németiség a XIX. század végén Észak-Amerikában faj, Magyarországon nemzetiség, Svájcban más fajokkal együtt uralkodó faj, Ausztriában uralkodó faj, Németországban pedig nemzet.

A nemzetiségi kérdés megértése a faji törekvések pszichológiájának a megértése nélkül lehetetlen.

Mert a nemzetiségi mozgalmak oka: *a faj politikai öntudatra való ébredése.*

Eppen ez az öntudat az, ami a nemzetiséget teszi.

A nyelv nem döntő tényező sem a nemzetiségnél, sem a nemzetnél. Németország és Ausztria, Svájc és Belgium példája mutatja. A vallás sem az. Nem is objektív, hanem *szubjektív* értékelés mutatja meg, hogy mi az, amit a közös politikai öntudat szempontjából nemzetiségek és nemzetek lényeges faji momentumnak tekintenek. És ez esetenként különböző. De kétségtelen, hogy a közös nyelv kapocs, mint általában a közös kultúra. — Minden nyelvi közeledésnek vagy távolodásnak tehát politikai jelentősége van. És pl. a keleti tót nyelvjárásnak a nyugatitól és a cseh nyelvtől való különbözőzése tót nemzetiségi szempontból kétségenkívül bontó tényező.

Általában azonban miként a nyelv, úgy a közös származás sem teszi a nemzetiséget vagy nemzetet. Esetenként különböző a közös származás öntudatának a hatása arra nézve, hogy a közös származásúak egymással közösséget éreznek. A régi Németországban pl. a partikularizmus hosszú időn át teljesen közömbössé tette ezt az érzést s a dinasztikus érzésnek a nemzetnél sokkal nagyobb ereje volt.

Viszont a közös származás és jelleg öntudata gyakran nem bír tényleges alappal s a nemzetiségi öntudat ilyenkor tulajdonképpen nem egy faj öntudatra ébredése, hanem különböző fajok Keverékének vagy valamely faj *egyik részének* nemzetiségi öntudatra való ébredése. Ez állhat akkor is, ha már nemzetté váltak. A bolgár nemzetben szláv öntudat volt akkor, amikor nemzetiség volt Törökországban s szláv öntudat van benne ma is mint nemzetben; holott fajilag ez az öntudat nem teljesen igazolt. Magyarországon a szerb nemzetiség külön öntudattal bír a horvátokkal szemben; holott ugyanegy fajhoz tartoznak. Mindkét esetben a vallási momentum az irányadó — az első esetben mint a kapcsoló, a második esetben mint bontó tényező.

Tehát nem a közös nyelv és nem a közös származás teszi

a nemzetiséget és nemzetet, hanem a közös politikai öntudat. Ahol ez nincs meg, ott a faj, közös nyelv, közös származás dacára sem képez önálló politikai faktort.

Ahol megvan, ott a fajból politikai faktor lesz, habár tagjai tényleg nem közös származásúak, vagy nem olyan származásúak, mint hiszik; habár tagjai nem egy nyelvet beszélnek, vagy ugyanegyet egy más nemzetiséggel vagy nemzettel, amellyel azonban nem érzik egynek magukat.

Akár képzelt, akár valóságos ez az összetartozás: a nemzetiségi és nemzeti törekvéseknek alapját képezi. A faj az államon belül mint nemzetiség a szabadságra, mint nemzet az uralomra, államalkotó nemzetté válva pedig más államokkal szemben a *függetlenségre*, majd az *imperiumra* törekedik.

Az elnyomatástól szabadulni kívánó nemzetiségi mozgalom éppúgy, mint a szupremácia érdekét szolgáló politika, az állami függetlenségért való harc éppúgy, mint az imperiális külpolitika: *ugyanazon faji törekvés*, csak érvényesülhetésének különböző stádiumaiban.

A faji törekvések pszichológiája azonban a maga zavar-talan tisztaságában ritkán mutatkozik. Miként Clausewitz szerint „az abszolút háború” konzekvenciái, úgy a faji törekvésekéi is módosulhatnak, enyhülhetnek. Ezen módosító, enyhítő momentumokat itt az illető nemzetiség *egyéniségét alkotó faktorok minősége és összetétele* adja meg. Mert a minden fajban közös jellemvonásokon kívül minden nemzetiségnek megvan a saját egyénisége, amelynek bizonyos jellemvonásai hasonlóak, mások pedig különbözők bizonyos más nemzetiségek jellemvonásaitól.

Évégből meg kell vizsgálnunk azt speciális faji szempontból; osztály-, egyház- és pártszempontból; a terület szempontjából; az államnak a nemzetiségre való hatása szempontjából. Ezek együtt adják meg a nemzetiség teljes egyéniségét. Ugyanaz a faj különböző nemzetiséget és nemzetet produkálhat, ha e tényezők különbözők.

1. *Faji szempontból* fontos, hogy valamely konkrét nemzetiség tényleg közös származású-e és tényleg hasonló faji jellemvonásokkal bír-e valósággal, mert e tekintetben a közösség *öntudata* és a közösség *ténye* nem mindig fedi egymást. Lényeges viszont, hogy amennyiben *tény* ez a közösség, elég erős-e annak az *öntudata*. Mert ez fontosabb, mint a nyelv és mint a közös származás. Minden rendkívül szubjektív. És éppen ennek a momentumnak a döntő fontossága utal arra, hogy már akkor, midőn a faji érzéssel *általában* akarunk számolni, számot kell vetnünk már ott az *egyes* fajok sajátos egyéniségével. Már itt láthatjuk, hogy a — minden fajjal közös — faji érzés pszichológiáján *belül* az *egyes* konkrét faj speciális pszichológiájának is milyen nagy jelentősége van. Nem csak az illető faj politikai öntudatosságának a fokát és a közös érzetének az intenzitását mutatja az, hanem azt az értékmérőt is, mely a nemzetiségi vagy nemzeti szempontból fontos tényezők értékelésénél az illető fajt vezeti. A szláv fajoknál pl. *a vallás* ilyen momentum. Kétségtelen, hogy ez a legtöbb keleti népnél így van, pl. a románságnál is, holott a nyugati román népeknél ez nem faji — ez azonban csak azt mutatja, hogy ez a jellemvonás

nem a faj eredeti természetéből — azaz legrégebbi történetéből — hanem újabb politikai és kulturális történetéből magyarázható. Minthogy azonban ezek is fajképző tényezők, ezeknek a produktumai is *speciális fajpszichológiai vonásoknak* tekinthetők. Nem csak a kelet produktuma ez, — a vallási momentum döntő jelentősége — mert erős Spanyolországban is. Nem is a törökkel való harc szükségképpeni eredménye, mert — a Habsburgok katolizáló politikájának a reakciójakép — nincsen meg a magyarságban. Nem is az alacsony kulturális színvonal következménye mert meg van Indiában is. Számos — itt jelzett — tényező *összeredménye*; a *múlté*, amely elsőrendű fajképző tényező. Hogy ezt az eredményt valamely speciális fajnál elsősorban a geográfiai helyzet, vagy a kulturális fejlődés, vagy a politikai történelem idézte elő — s melyik nemzetiségnél, melyik tényező milyen arányban — az azon nemzetiség *fajképző tényezőinek analízise* szempontjából lényeges; és jelenlegi geográfiai, kulturális, gazdasági és politikai helyzetének a pszichológiára *várható hatása* szempontjából. Az pedig, hogy valamely faj ilyenné lett, amilyen s *tényleg így értékel*, ahogy értékel: ez *azon faj lélektana* szempontjából lényeges.

Ez pedig azért fontos, mert az egyes fajok között az osztályszempontból, vallási szempontból, pártszempontból, az anyagi és szellemi szempontok egész sorozatából, a bontó és kapcsoló tényezőknek egy egész hosszú sora támad. És az illető fajok pszichológiája mutatja csak, hogy az adott esetben a bontó vagy kapcsoló tényezők valamelyikének milyen a fontossága. Egy anyagiasabb fajnál, például elsősorban az anyagi érdekek momentuma; más fajoknál ismét a vallásé. Ennek szem elől vesztese bizonyos bontó vagy kapcsoló tényezőknek teljesen elhibázott értékelésére vezet.

Minden egyes fajra nézve áll tehát az, amit minden faji érzés pszichológiájaként felismertünk, de ez a — minden fajban *közös* — érzés az egyes fajok természete szerint erőben, irányban s nyilvánulásában módosulhat.

Valamely faj *speciális* jellege egyrészt természeti, másrészt politikai történetének a produktuma. Ez a történelem egyébként is, minden tekintetben reányomja bélyegét, és a faj pszichéjét megteremti.

Természeti sajátágaik, politikai múltjuk által is különbözőekké válnak. Heves, vagy nyugodt vérmérsékletű, munkás vagy tétlen, intelligens vagy értelmetlen, harcias vagy békés természetük szerint. És ez a különbség a nemzetiség vagyonosodására, művelődésére, összetartására, politikai akciójának természetére, mind lényegesen kihat.

Kihat a politikai viszonyok minden értékelésére s az egyes nemzetiség *céljainak* a kitűzésére is. Minden politikai faktor tudniillik bizonyos mértékben *célkitűző* tényező; politikai öntudatának és érvényesülési képességének arányában. Célt tűz ki magának és az államnak is és ennek az állam által leendő elfogadtatását is céljai közé veszi. Ezek a célok kitűzésénél ugyan nem csak valamely nemzetiség öntudatos politikája által irányíthatnak, hanem egyszersmind öntudatlanul is, akaratlanul is az *összes* erőviszonyoknak a változásai által, amelyeknek kedvező fejlődése merészebb célok kitűzésére automaticæ kihat.

De a faj öntudatos politikájára s ennek a célkitűzéseire kétségkívül a faj pszichológiájának van elsőrendű hatása. Egy fényes múlt természetszerűleg az elveszettek visszaszerzésére ösztönöz s ezzel a faji törekvéseknek konkrét irányára lényegesen kihat nemcsak a nemzetiségnél, hanem a nemzetnél is.

Megszabja bizonyos fokig azt is, hogy milyen sikereket mennyire értékel. Objektíve nagyjelentőségűeket esetleg le fog becsülni; objektíve lényegteleneknek *pretium affectionis*-t tulajdoníthat. Ilyen irányban általában is kihat a múlt; és pedig mint fajképző — s így fajpszichológiáját is képző — tényező. A történelem a fajknál kifejleszt bizonyos faji karaktert, faji idealizmust, faji romantikát, melynek egészen sajátos, szubjektív értékelése van. Nem magyarázható ez a faji érzés pszichológiájából *általában* — bár bizonyos gyökerei oda visszanyúlnak; — hanem csupán azon speciális nemzetiség múltjából s (ebből támadó) egyéniségéből. Nem magyarázható ez racionalisztikusan sem; hanem csak mint egy *faktum*, amely mint minden politikai tényező magán viseli az őt létrehozó és körülvevő *speciális* viszonyok bélyegét s amelynek magának is ennek folytán *szükségkép sajátos* jellege van.

A történelmi múlt adja ez önkényesnek, látszó értékeléseknek gyakran igen racionális indokait, melyek gyakran csak azért látszanak oly érthetetleneknek, mert — a fajképződés korára is visszanyúlván — eredetiek, ismeretlenek.

A faj pszichéje kihat tehát a nemzetiség céljaira, értékeléseire és egész akciójának jellegére.

Hogy ez utóbbi tekintetben a faji érzés milyen intenzív és milyen aktív, az függ elsősorban minden egyes faj e sajátos pszichéjétől és azonkívül azon erőviszonyoktól is, amelyek között érvényesülését megkísérli. Mind a kettőre lényegesen kihat, hogy mily számúak és jelentőségűek az alább ismertetendő (II—IV.) *bontó* vagy *kapcsoló* tényezők.

Minél erősebb, öntudatosabb, *önmagában* egységesebb és másoktól *elkülönültebb* valamely faj — területileg, osztály, felekezet, párt, kulturális és társadalmi szempontból: — annál inkább érett meg a *nemzeti létre* s lesz nemzetté válása a viszonylagos erő kérdésévé csupán.

Ebből a szempontból egész skáláját lehetne a nemzetiségeknek felállítani, kezdve a fajból alig öntudatra ébredt nemzetiségeken, folytatva az egyházilag, gazdaságilag, osztály stb. szempontból széttagolt s ízenként másokhoz csatolt nemzetiségeken, e tagoltság fokozata szerint: végül a már *belsőleg egységes* és *elkülönült* s csak az erőviszonyok miatt nem állami léthez jutott nemzetiségekig.

Ugyanez áll az átmeneti két kategóriára is.

A nemzetekre nézve ugyanily skálát lehetne ugyanily szempontok vizsgálatának az alapján felállítanunk. Kezdve az állami létre jutott nemzet belső egysége szempontjából — s bontó és kapcsoló tényezők analízise alapján — ezen egység szilárdsági fokozatai szerint. Folytatva az államok függetlensége szempontjából, katonai, gazdasági és politikai függéseik foka szerint. Végezve az imperialista birodalmakon, a más nemzetek és nemzetiségek fölötti katonai, gazdasági és politikai befolyásuk és uralmuk különböző fajtái és fokai szerint.

Az állam egészen sajátos, *politikai* fogalmát fogjuk nyerni e vizsgálatokból; a köz jogilag egyforma államegységek és állami függetlenségek fokozatainak hosszú sorozatát. És ennek az alapján a közjogilag azonos képet mutató államoknak különböző típusait.

II. Osztály szempontból fontos különbségek és hasonlóságok adódnak elő a következő kérdésekből: Egységes-e az illető népesség, vagy ha megoszlik, milyen arányban? Milyen társadalmi osztályokhoz tartozik a nemzetiségi népesség és milyen arányban? Mindezen szempontokból milyen tendenciájú és milyen erőt képvisel? Hogyan oszlik meg műveltség szerint? Kiválóan fontos az is, hogy a felsorolt szempontokból milyen lehetőségek nyílnak számára még a jövőben.

A tekintetben, hogy e tényezők mennyiben bontó és megnyílnak kapcsoló természetűek, ezeket kell vizsgálnunk: Foglalkozást, vagyont, műveltséget, társadalmi állást illetőleg mennyiben szolidárisak érdekeik és érzelmeik egymást közt; s *melyik* részük és *mennyiben szolidáris ezen* tekintetekben más fajokkal vagy éppen az uralkodó fajjal. Ugyanily fontos az a kérdés, hogy mily fokú fejlettséget mutat az osztályöntudat s mily intenzivitást s az osztály törekvések e szempontjából egyáltalában.

Mert mindez természetesen kihat az egész nemzetiségi mozgalomra. Ha művelt osztálya jelentékeny s ezen műveltség idegen eredetű és irányzatú: e kultúra ismét egy — a többiek-től eltérő minőségű — szál, mely a nemzetiséget egy más országhoz köti. Ezzel a nemzetiség egy az államtól idegen kulturéletbe kapcsolódik bele s annak irányzatai reá nézve is — a politikus által figyelmen kívül nem hagyható — tényezővé válnak.

Egészen más a helyzet, ahol alig van művelt osztály vagy ahol éppen — mint a délmagyarországi németsegnél — a művelődés az uralkodó fajba való beolvadást jelent.

A társadalmi osztály, a vagyon s a foglalkozás szintén teremthet ellentétes érdekeket, érzelmeket és nézeteket bizonyos nemzetiségen belül s közös érdekeket, érzelmeket és nézeteket, egyrészt e nemzetiség, másrészt más nemzetiség vagy az uralkodó faj *egyes rétegei között*. És ezzel a nemzetiség részben egy rajta kívül álló, saját külön életet élő politikai faktorba kapcsolódik, melynek az életfolyása a nemzetiség életébe ezáltal bejátszik. Aszerint, hogy ez a közösség a nemzetiséget más nemzetiséggel kapcsolja egybe, vagy pedig az uralkodó fajjal, ismét természetesen más és más helyzet keletkezik.

Olyan időkben, mikor a politikai életben a társadalmi és gazdasági kérdések dominálónak emelkednek: ezeknek a bontó és kapcsoló tényezőknek — a faj pszichológiájának megfelelő különböző fokban, — nagy jelentősége van.

Ha már most, mint a többi politikai faktort, az osztályokat is *mozgásban* próbáljuk nézni, nyilvánvaló, hogy a nemzetiségi népesség osztálytagozódásában beálló változások más irányokban is nagy változásokat vonnak maguk után. Kihatnak a faj pszichológiájára, vagy nyilvánvalóvá teszik, hogy amit annak — relatíve állandó — tényezőül vettünk, csak a foglalkozás, műveltség, vagy társadalmi állás konzekvenciája volt.

E változékonyság szempontjából egész skálát lehetne felállítanunk az egyes nemzetiségek között, amely a változékonyság arányában mutatná — esetenként különböző fokban — elévültnek a múlt megállapításait s egy új diagnózis szükségét.

III. Egyházi szempontból fontos kérdések ugyanilyen irányban a következők: Az illető nemzetiség tagjai mindegyazon egy valláson vannak-e? Ha igen, az uralkodó nemzetével vagy egy más nemzetiséggel, vagy egy idegen nemzettel vannak ugyanegy valláson? Ha megoszolnak, kikkel s melyik — milyen struktúrájú és erejű — részük van egy valláson? Fontos különbségek adódnak abból is, hogy valamely nemzetiségnek saját egyháza van-e? És fontos mindkét esetben ezen egyházaknak az államtól vagy idegen egyházfőtől való függése és ennek a függésnek a mértéke. Amennyiben külön nemzetiségi egyház van, ezen egyház vagyoni ereje, képviselőinek társadalmi és politikai súlya a lényeges.

Nyilvánvaló, hogy — a nemzetiségi egyház gazdasága s funkcionáriusainak kulturális és társadalmi helyzete mellett — az illető nemzetiség erősségének a szempontjából az is nagy jelentőségű, hogy az egyház nemzetiségi szempontból mennyire bontó és mennyire kapcsoló tényező. Ennek a megítélésénél itt ismét ki kell emelnünk, hogy nem minden fajnál egyforma jelentőségű a vallás s így az egyházi szervezetből adódó bontó és kapcsoló tényezők *jelentősége* sem lehet egyforma minden fajnál.

Az a körülmény pl., hogy a magyarországi tótság vallásilag két részre van oszolva s mind a két rész ismét egy-egy magyar egyházba beszervezve: még különösebb fontosságot nyer azáltal, hogy a tótság lelki életében a vallásnak elsőrendű jelentősége van. A vallás tehát itt a (tót) nemzetiség szempontjából kiválóképpen bontó, a magyar nemzeti egység szempontjából pedig elsőrendű kapcsoló tényező. Ellenben az erdélyi százszok protestantizmusa — mely külön egyházi szervezete dacára is bizonyos érzelmi közösséget szülhetett volna — még a bécsi politika katalizáló korszakában sem egyesítette őket a protestáns magyarsággal.

Bármily különböző legyen is a vallás jelentősége az egyes fajoknál, annyi kétségtelen, hogy a vallásközösség és valláskülönbség, a közös vagy külön egyházi szervezet nemzetiségi szempontból mindig fontos bontó vagy kapcsoló tényező.

Az, hogy a magyarországi (nem erdélyi) görög keleti egyházban együtt volt a szerb és a román, 1848-ban arra bírta a magát elnyomottnak érző ottani románságot, hogy a szerbek ellen a magyarságra appelláljanak. Az abszolutizmus külön román és külön szerb görög keleti egyházat szervezett s ezzel az egyházakat faji alapon szervezte, ami a nemzetiségi öntudat fejlesztésére kihat.

Lényeges nemzetiségi szempontból annak a megállapítása is, hogy azon egyházak, amelyekhez az egyes nemzetiségek tartoznak, milyen tendenciájúik. A görög keleti egyházé pl. határozottan fajpolitikai természetű, míg a katolikusban ez nincs meg. A római katolikus egyház viszont a minden állammal szemben való presztízse és pretenziói által a külállamokhoz való

barátságos vagy ellenséges viszony által bír politikai jelentőséggel.

Az egyházi élet által a nemzetiség e téren is ismét egy idegen politikai faktor életébe kapcsolódik, — s vele ezáltal bizonyos tekintetben bizonyos fokig sorsközösségbe jut.

A görög keleti egyház fajpolitikájának minden hullámzása a hívek lelkében tovább rezeg. A római katolikus egyház minden egyházpolitikai harca a hívek lelkében mindenütt tovább rezeg. Egy új vallásos áramlat ezen egyházakban; egy új, harcias cár vagy pápa a trónon, megmozgatja e tényezők mindenikét.

A vallási életnek, az egyház életének, minden hullámzása belejátszik a nemzetiségek életébe s az egyházi hovatartozás által fennálló bontó és kapcsoló tényezők jelentőségét hol erősíti, hol gyengébbé teszi.

IV. Pártszempontból a nemzetiségi kérdés megítélésénél a következő kérdések bírnak fontossággal:

Az egyes nemzetiségek tagjai résztvesznek-e az ország pártpolitikai életében? Külön nemzetiségi pártot alkotnak-e, vagy az országos pártok közt megoszlanak? Ha az államfenntartó faj tagjaival közösen vesznek részt különböző pártok életében, a nemzetiségi mely rétege és milyen alapon vesz részt abban? Gazdaságilag, felekezetiileg hogyan oszlanak meg a pártpolitikában? Ennek az állásfoglalásnak osztályszempont, felekezeti szempont, gazdasági vagy helyi érdek az alapja? avagy egy az egész nemzetet közösen érdeklő általános nemzeti probléma mikénti megoldása?

Miként az egyházi téren és az osztálytagosulás tekintetében, úgy pártállás tekintetében való hozzátartozás kérdése is elválaszthatja egymástól az egy nemzetiséghez tartozókat s egy más faj vagy az uralkodó faj egyes rétegeihez fűzheti. Minél egyetemesebb, az állam népességének minden rétegét érdeklőbbek a pártkérdések, annál nyilvánvalóbbak ezen elválasztó vagy összefűző momentumok. Minél inkább az uralkodó faj speciális problémáival foglalkoznak csupán: annál kevésbé szolgálhatnak a nemzet szempontjából kapcsoló tényezőkül.

Olyan esetekben, amikor a pártkérdések egyházpolitikai jelentőségük: az egyes fajok pszichéjének megfelelő fokokban a nemzetiségek érdeklődése szükségkép feléled s a párt elválasztó és összefűző hatása a vallási és osztály szempontoknak fentebb kifejtett — elválasztó és összefűző hatása által erősödik.

Olyankor is, amikor partikuláris érdekek megvédését szolgálja a pártpolitika, állhat elő oly helyzet, hogy ugyanazon terület különböző nemzetiségű lakói — másutt lakó fajrokonáikkal szemben — más fajokkal közös érdekek által fűzetnek össze.

Áll ez minden gazdasági érdekközösségre általában.

Vizont a pártpolitikai propagandának mindig politikai öntudatra ébresztő hatása van s ellentétes érdekű és érzelmű, de még passzív nemzetiségű tömegek felélesztésével gyakran még akkor is az ellentéteket juttatja végül felszínre, mikor közvetlen akciója éppen egy közös érdek vagy érzés egyesítő jegyében indult meg.

Aszerint végül, amint a pártharcok hevesebbek vagy lany-

hábbak lesznek; aszerint, amint jobban vagy kevésbé vonják bele a nemzetiségeket e harcba; aszerint, amint több vagy kevesebb a pártharcok alapjaiban a nemzetiségeket egymástól elválasztó és az uralkodó faj egy részével összefűző tényező; aszerint, hogy mily fokig oszlatja az uralkodó fajt is meg s mily erőssé lesz benne a pártszenvédély: lesz a pártharc a nemzeti egység szempontjából bontó vagy kapcsoló tényező.

Ezek a motívumok mind változók, gazdasági, vallási, társadalmi alapjaik is, ők maguk is, erőben, érdeken, irányban változnak.

Es abban a mértékben, amint az egyházi, osztálypolitikai és pártpolitikai kérdésekben egy-egy bontó vagy kapcsoló tényező iránya vagy ereje megváltozik: változik a nemzetiségek *belső egységének* a foka is. Azok az idegen faktorok, osztályok, egyházak, pártok, amelyeknek az életébe bekapcsolódtak, sodorni próbálják s a maguk hullámzásait érzetik vele.

V. *A nemzetiségi terület* kettős szempontból tekintendő: a terület fekvése és a terület minősége szempontjából.

1. *Fekvés* tekintetében nagy jelentőségű az, hogy a határon fekszik-e vagy az ország belsejében. Ha a határon, hogy fajrokonok lagnak-e azon túl s mily hatalommal és törekvésekkel bírók s azokhoz érdekek és érzelmek tekintetében minő szálak kötik. Ha az ország belsejében fekszik, fontos, hogy minő fajok közt, az uralkodó faj mellett vagy attól körülveve és ha mások közt, hogy e fajok a kérdéses nemzetiségi törekvésekhez és az uralkodó nemzethez milyen viszonyban állanak.

Lényeges az is, hogy a nemzetiségi terület mennyire *széttagolt*: azaz, mennyire nyomultak bele idegen elemek.

Mindezek bizonyos fokig determinálják a nemzetiségi törekvések konkrét céljait. Az erdélyi szászok nem kívánhatták, mint a románság a más fajrokonokkal való területi egyesülést; ellenben azért, hogy területük nagy része a magyar vidéktől elkülönült — csupán az akkor jogtalan oláhság által tarkított — Királyföld egységes egészet alkotott, lehetővé vált, a szász univerzitás nagyfokú különállása.

A népesedési mozgalom, szaporodás, település által természetesen a nemzetiségi terület fekvése is változhat és ezzel arányban szükségkép a konzekvenciák is megváltoznak.

Mindez kiható összetartására, izolálódására, rokon és ellen-szenveire s partikuláris érdek- és érzelmi közösségeket, kapcsolatokat teremt.

2. *A nemzetiségi terület természete* fontos abból a szempontból, hogy milyen gazdasági struktúrára nyújt lehetőséget s hogy a népesedésre mi módon hat ki.

Ha a terület termékeny, a nemzetiségi népesség szaporodásának, vagyonosodásának, művelődésének egyik eszköze lesz s a nemzetiség *erőssége* szempontjából lényeges faktorrá válhatik. Magyarország tót és román vidékei nagy részének relatív terméketlensége s a magyar faj által lakott vidék termékenysége pl. a magyar szupremácia erős támasza. Természetes ez csak egy faktor, amelyet pl. a kultúra sok tekintetben ellensúlyozhat s amely nem mindig és nem szükségkép és nem kizárólag irányítja a népesedési mozgalmat. De kétségkívül lényeges fak-

tor, amely a nemzetiség egész gazdasági és társadalmi struktúrájára kihat.

Epp ily fontos a népességnek városi vagy falusi területek szerinti megoszlása.

A városi elem egész pszichológiája más, mint a falusié s ami első tekintetre a faj pszichológiájából eredőnek látszik, néha csak az illetők városi vagy falusi voltaként tulajdonítható.

Miután az államélet jelenségeit folytonos mozgásban kell látnunk, néznünk kell minden faktornál e mozgás intenzitását és irányát s annak hatásait.

E tekintetben nyilvánvaló, hogy ami a terület termékenységet illeti, az nyilván legtöbbször fokozható; úgyszintén a rentabilitás is változhat új piacok és közlekedési eszközök támasztásával. Ezzel változnak az előbbi állapot konzekvenciái is.

De a népességnek városi és falusi területen való megoszlása is változhatik. Egy nemzetiség népességének rohamos elvárosiasodása azonban a faj egész pszichológiájára kihat. Más elemekkel hozza érintkezésbe, más érdekek és érzelmek sodrába hozza. Más foglalkozásúvá, társadalmi osztályúvá és műveltségűvé is teheti. És ezzel is változást idéz elő azokon a tereken, amelyeken — ettől függetlenül is — folytonos változás lehetséges.

VI. Különbözőségek és hasonlóságok adódnak végül *azon állam szempontjából* is, amelyhez valamely nemzetiség tartozik. Egyháza, gazdasági és kulturális élete, azzal van kapcsolatban s jellegében általa is módosított. Ami első tekintetre sajátosságok jellegének látszik, néha talán csak ebből ered. Annak az államnak a története a nemzetiségekre is — így vagy amúgy — szükségképpen kihat. Háborúja, forradalma, felekezeti, osztály- és pártharcái nem múlnak el fölötte sem nyomtalanul: anyagi és szellemi erejének mai fokára, faji érzése intenzitására s irányára, mind kihatottak. Telepítési politikája, gazdasági, kulturális és egyházpolitikája, külpolitikája mind belejárt. Az állam sorsa és az állam befolyása egyaránt rányomta bélyegét.

Hatással van az állam valamely nemzetiség egyéniségének a kialakulására elsősorban a külpolitikája és háborúi általa. Ha újabb fajrokonait hódítja meg, ha támogatja vagy leveri e fajrokonokat, vagy ha leveri a szövetségüket. Telepítési politikája megváltoztatja a nemzetiségi területet s ezzel mindazon — fentebb ismertetett — konzekvenciákat, amelyek belőle következnek. Gazdasági és kultúrpolitikája társadalmi struktúrájában okozhat változásokat. A nemzetiségi egyháznak az államhoz való viszonya, szervezete is mélyen kihat a nemzetiségre.

Egyazon állam nemzetiségei különböznek egymástól faji, vallási, gazdasági és területi kérdések szempontjából. De hasonlók abban, hogy ugyanazon államhoz tartoznak s ugyanazon múltjában volt részük, s ugyanazon államhatalom áll fölöttük, s a — partikuláris és egyházi különböző jogállásoktól eltekintve — ugyanazon törvények alatt állanak. Mind ebben különböznek *más* államok nemzetiségeitől, bármily hasonló legyen is egyébként az, övékhez azok struktúrája.

Ha mármint mindezen (I—VI.) szempontokat figyelembe vettük, akkor nyilvánvalóvá lesz előttünk, hogy a nemzetiségi kérdést nem szabad csupán a faji törekvésnek — minden fajjal — pszichológiája alapján ítélni meg, hanem minden egyes

esetben külön tekintetbe kell venni az egyes konkrét nemzetiség *speciális* egyéniségét alkotó tényezőket. Minden nemzetiségben működik a faji törekvés *általában*. De minden nemzetiség valamely öntudatra ébredt *speciális* faj. És ez a faj *nem áll homogén elemekből*, hanem gazdasági, társadalmi, vallási, kulturális, partikuláris, különböző érdekek és érzelmek által egymástól sokszor elválasztott és egymástól ezen szempontokból sokszor és sok tekintetben különböző tényezőkből. E különbségek módosítják némileg magát a fajt is, módosítják különösen annak törekvéseit. Ezek adják meg erejének, törekvései intenzivitásának a fokát. Ezekre hat az állam, amelyben élnek s minden tényezők *együttvéve* adják meg az illető nemzetiség igazi egyéniségét.

Amilyen hibás tehát a gyakorlati politikában tisztán a minden nemzetiséggel közös faji törekvést *általában* tekinteni s az erre való hatásban a nemzetiségi kérdés „megoldását” keresni, épp oly hibás csupán valamely *speciális* fajnak tisztán a faji vonásait tekinteni, azt, mint *homogén* és mint *izolált* egységet kezelni s ily szempontból hatni reá csupán. Azáltal t. i., hogy az egyes nemzetiségnek tagjai egymástól gazdasági, társadalmi, vallási, kulturális stb. szempontból különböznek, nemcsak, hogy nem homogén, de nem is izolált egységet képeznek. Mindezen szempontokból egyes rétegei más nemzetiségek vagy nemzetek, vagy az uralkodó nemzet más rétegeibe kapcsolódnak — különböző szempontokból más és más rétegek, különböző rétegekkel — s ezáltal *azoknak az élete a nemzetiség életébe is bejelészik*. Amennyiben az államnak módjában van azokra hatni, ezáltal a nemzetiségekre is hat s ekképen maga a gazdasági, társadalmi, párt-, osztály-, egyház- és kultúrpolitika is — így indirekte is — bizonyos fokig- nemzetiségi politika. Az a társadalmi téren is minden ilyen irányú mozgalom s alkotás.

Ha mármost mindezen szempontokat figyelembe vettük, akkor nyilvánvaló lesz előttünk, hogy minden egyes nemzetiség milyen végtelenül *komplex* egyéniség. Pedig itt csak alkotó elemeit, inkább csak mintegy anatómiailag vizsgáltuk.

A nemzetiséget azonban *élőnek* kell tekintenünk és alkotó elemeiben élettel teljesnek. Nem csak, mint a kormányzat holt tárgyát, hanem, mint mozgásban levő, *aktív* tényezőt. Minden elemének és az egésznek is, múltját és a jövőre irányuló *tendenciáit* is kell néznünk. Nem csak öntudatos törekvéseinek, hanem tényleges *erői* és *viszonyai fejlődésének* a tendenciáját is. A múlt ismerete nélkül nem ismerhetjük meg a ma *latens* — de holnap esetleg akcióra ébredő — tényezőket s viszont könnyen *konstans* tényezőnek tekinthetjük azt, ami csak *efemer*. Abból, hogy a múltban mire miként reagált — speciális viszonyaira érvényes relatív igazságú — következtetéseket vonhatunk, *caeteris paribus*, jövőendő magatartása tekintetében is.

Abból pedig, hogy gazdasági, népesedési, kulturális, egyházi, pártpolitikai és társadalmi fejlődésének mi a tendenciája: biztosabban állapíthatjuk meg jövőendő magatartását, mintha csak jelen vezetői politikáját tekintenénk. Valódi erejét sem ítélnélhetjük meg enélkül helyesen.

Ezek a fejlődési tendenciák adják meg az illető nemzetiség *öntudatlan törekvéseit* s idővel *ezek* válnak tudatossá. Módosít-

hatják, mérsékelhetik, ideiglenesen paralizálhatják azt, ami *a faji érzés pszichológiájából* — ahol csak akcióra ébredt — mindig önként következik. Ahol ez az öntudat kihalt, ott már csak fájrról beszélhetünk. Ahol *van* nemzetiség, ott ez az öntudat s annak ez az — elvi korlátot nem ismerő — törekvése is életerős. Mindezek tekintetbe vételével a következőkben vonhatjuk meg az eddigi fejtegetések gyakorlati konzekvenciáit:

1. Miután a faji törekvés természete az, hogy nincsenek elvi, hanem csupán csak célszerűségi korlátai, téves minden, olyan kísérlet, mely egyes fajpolitikai követeléseket abból a reményből kiindulva honorál, hogy a követelések teljesítése meg fogja állítani útjukban e törekvéseket. Valójában — időleges szünettől eltekintve — *erőt nyújt* egy további érvényesülési stádiumhoz s a régi mérsékelt politikája épp a siker által félreszorul.

Minden nemzetiségnek az alapja faji természetű.

Éppen azért téves azt hinni, hogy a nemzetiségi törekvéseknek tett engedmények megszüntetik e törekvéseket s hogy a szabadságnak e tekintetben összeolvasztó hatása van. A szabadság, a jog csak eszköz arra, hogy a nemzetiség a benne szunnyadó törekvések megvalósítását az addiginál nagyobb sikerrel kísérthesse meg.

2. Lehet, hogy bizonyos szabadság nyújtása, bizonyos jogok adása pillanatnyi megnyugvást szül s a nemzetiségi mozgalomban ideiglenes stagnációt idéz elő. Kritikus időpontokban, külső és belső zavarok idején — ha az elkerült veszély nagyobb az okozott kárnál — ebből a szempontból az engedmények politikája célszerű lehet, de abban a reményben adni engedményeket, hogy azok a nemzetiségi törekvéseket megszüntetik: ez a politika a faji törekvések pszichológiájának a teljes félreismerésén alapul.

Csupán az lehetséges, hogy nem nagyon erős faji törekvésektől áthatott állampolgárokat flagráns igazságtalanságok és aktuális sérelmek orvoslásával meg lehet nyugtatni s így el lehet háritani az útból a nemzetiséget a nemzettől elválasztó bontó tényezőket; de ez csak ott lehetséges, ahol az illető fajt *több és erősebb* kapcsoló tényező fűzi a nemzethez, mint amennyi (és amily erős) elválasztja s ahol e kapcsoló tényezők oly jelentékenyek, hogy — ha csak az akadályok el vannak háritva a megértés elől — maguktól, szinte automaticæ semlegesítik az engedményeket és a jogkiterjesztés hátrányait. Ennyiben negatív, egyes esetekben meglehet az engedmények politikájának a jogosultsága. A jogkiterjesztés *maga* kapcsoló tényezővé nem lehet soha, sőt erőt ad a bontó tényezőknek s a politikai életbe bele-sodorván eddig öntudatlan nemzetiségű tömegeket is, politikai öntudatra neveli azokat. Az öntudatra ébredt faji nemzetiség. *Minél szélesebb rétegei a nemzetiségnek ébrednek erre az öntudatra, annál intenzívebben érzi ez a nemzetiség a maga külön egyediségét* s annál nagyobb erő áll az elkülönülési törekvések mögött. Minél több engedményt nyernek egyébként is, annál erősebb a nemzetiségi öntudat.

Önkényes itt az a megkülönböztetés, hogy csak az egyének kapnak jogokat és — nyelvükre tekintettel — engedményeket, hiszen a jogot, amit a törvényhozó *mint egyénnek* ad

a nemzetiségi állampolgárok mint annak a nemzetiségnek a tagjai fogják alkalmazni s a gyakorlatban az egész csupán csak fikció marad. Az engedmények és jogok osztásánál nem a törvényhozás intenciója a lényeges, hanem azoknak az intenciói, akik e jogokkal és engedményekkel *élni* fognak.

Minden nemzetiségi törekvés voltaképpen egy öntudatra ébredt fajnak az érvényesülési törekvése s így megvan a maga sajátos faji pszichológiája. Akkor is, ha a közös származás csak fikció; ha csak megvan a közös történelem. Megvannak a maga speciális törekvései, melyeket tagjainak más törekvései keresztezhetnek, módosíthatnak, időnként paralizálhatnak is, de amelyek azért mégis léteznek s amelyeket figyelmen kívül hagyunk nem szabad. Nem szabad hinnünk, hogy a gazdasági, vallási, párt stb. ellentétekben ezek a törekvések *feloldódtak*. Latens erők maradnak, melyek kedvező konstellációk közt feléledhetnek.

3. Miután azonban ezen faji törekvések mögött tényleg nem *homogén* és nem *izolált* embercsoport áll, a nemzetiségi lakosok e különbözőségei az állami egység politikája szempontjából rendkívül fontos eszközöket nyújtanak. A kapcsoló tényezők egy sora megmutatja, hogy *mely téren és mily fokban* van esetenként a nemzeti politika megvalósítva; a bontó tényezők sora megmutatja, hogy *mely téren és mily fokban* hiányzik az. Objektív alapon, tények alapján, azt legalább így megállapíthatjuk, hogy — az imponderábilisák végtelen fontosságú szempontjaitól eltekintve — mennyiben van meg a nemzeti egység s mennyire szilárd. Ezek a vizsgálódások egyenként megmutatják, hogy melyik nemzetiség *mennyire* akadályozza az államegységnek s e szempontból a veszélyesség egész skáláját mutathatják meg aszerint, hogy *mely nemzetiségnél* mennyi és *mily jelentőségű* a bontó tényező. Megmutatja azt is, hogy a nemzetiségi kérdés hol és mennyire *konstans* tényező, azaz, hogy a bontó tényezőknek kapcsoló tényezőkké tétele esetenként mennyire kivihető.

E tényezők között az *osztály ellentét* kétségkívül egyike a legfontosabbaknak. De nem az egyedüli: esetenként különböző fontossággal bír; és a vallási vagy faji ellentéteket s szolidaritásokat nem szünteti meg. Fontossága változó fajok, országok és idők szerint. Csak az osztály mozgalmak marxista hívei szemében kizárólagos szempont; a nemzetek szemében, csak az osztálymozgalmaik napjaiban domináló jelentőségű, és még akkor sem kizárólagos.

4. Miután a nemzetiségi kérdés az állam, *egész struktúrájára* kihat — s veszélyességi foka szerint — annak külön tipikus egyéniséget ad: minél erősebb faktorok a nemzetiségek, minél nehezebb az állam *többi* viszonyai szempontjából a kapcsoló és bontó tényezők arányának és erejének a megváltoztatása: annál inkább *organikus* hibaként kell azt az állami egység szempontjából tekintenünk s nem egyes intézkedésekkel „megoldhatónak”, hanem minden politikai kérdésnél irányadónak — *az állam sajátos egyéniségét megszabó egyik fő faktornak* — tekintenünk.

A társadalom és az állam akciója számára rendkívül széles tér nyílik. Csakhogy a nemzetiségi kérdés kezelése *nem*

izoláltan, mint a törvényhozásnak és kormányzatnak egy *sajátos ága* tekintendő, — amelyet vagy kedvezményekkel vagy megtorlásokkal intézhetünk el s amelyet mint rendellenességet helyes politikával rövidesen „megoldhatunk —; hanem úgy, mint amelynek alapja egy az államélet minden nagy kérdésével kapcsolatos, többé-kevésbé állandó probléma, mely a nemzeti egység szempontjából rendellenesség ugyan, de amely a tényleges fejlődés mai fokán, *az illető állam jelen struktúrájának egyik tényezője*, amelynek a nemzeti egység ideálja szempontjából az ott egységes nemzettestbe való beszerzése — mint minden nagy politikai cél — hosszú időre szóló s az idők változásai által sokszor és sok esetben befolyásolt feladat.

A politikai tudomány nem taníthat államművészetet. Speciális viszonyok sajátos jellegének felismerése épp annyira külön egyéni adomány kérdése, mint minden egyes esetben az orvosi helyes diagnózis. Az organikus élet végtelen szövevényessége s gyakran kiszámíthatatlansága csak fokozódik a politikai életben, iaz imponderábilis tényezők rendkívüli szerepe következtében. De mint az orvosi tudomány, úgy a politikai is, adhat bizonyos pozitív tudást, rámutathat bizonyos *lehetőségekre, összefüggésekre és szempontokra*, amelyek a helyes diagnózist megkönnyíthessék s melyek egyszerűbb esetekben önként rámutatnak a diagnózisra s a helyes gyógyításra.

Ebben lehet a tudomány a gyakorlati politika segítségére s nem államművészeti elvek tanításában. Abban, hogy szempontokat ad, amelyekből pl. az egyes nemzetiségeket vizsgálni kell; hogy reámutat a mindenikben közös vonásokra a fajpszichológia terén; hogy figyelmeztet mily téren kell és mily különbséget vizsgálnunk az egyes nemzetiségek struktúrájában, hogy mily bontó és kapcsoló erők lehetségesek és hogy abban mily összefüggés van a gazdasági, vallási, kulturális, pártpolitikai, társadalmi és nemzetiségi kérdés között.

Ha egy nemzetiséget ezekből a szempontokban megvizsgálunk s *igazi* egyéniségét megkaptuk: ebből önként adódik, hogy *mely tereken* lehet és kell az államegység politika játéknak haladnia. Csak elemi és nyilvánvaló igazság pl. hogy a bontó tényezők ellen s a kapcsolók megszorítása és erősítésére kell akciójának irányulnia, — ezt az egyszerű gyakorlati ész magától megmondja —, de hogy *hol* és *miben* kell-e bontó és kapcsoló tényezőket keresnie, *arra* nézve adhat a politikai tudomány ielvilágosítást. Úgy, hogy ha az ezen tanulmányban jelzett szempontok szerint *facticus* alapon vizsgálja e kérdést s a nemzetiségek tanulmányozásából e tekintetben mind több szempontot, mind több árnyalatot és mind több részletet talál.

A politikai tudomány ebben a stádiumban is hasznos gyakorlati útmutatásokat adhat. De a politikai tudomány számára további problémák nyílnak.

Meg kell vizsgálnunk az egyes nemzetiségeket, mint önálló egyéniséggel bíró egyedeket s reá kell mutatni az ily egy-
ségek belső *organikus összefüggéseire és azoknak belső szűke-
ségkepeniségeire*.

Bizonyos nemzetiségek bizonyos viszonyai és elemei, némely tekintetben hasonlítanak egymáshoz, ennek a megállá-

pításából bizonyos *hasonlóságok kategóriái* támadnak és e kategóriák között ismét *a hasonlóságok kész skálája*.

Ezen elemek vizsgálatából viszont szükségkép bizonyos *típusok* adódnak. Minél részletesebben vizsgáltuk ezeket az elemeket, minél inkább sikerült azokat felbontanunk, annál pontosabb lesz e típusok megállapítása. És minél szubtilisabb, a tényleges állapotok árnyalatait is respektálőbb lesz a kutató ennél az elemzésnél, annál több típus fog önként jelentkezni, s annál könnyebb lesz megállapítani, hogy valamely konkrét jelenség e típusok melyikének megfelelő s eltérő vonásai, mely típuséhoz állanak közel. Minél több típus állapítható meg, annál több valószínűséget találhat a gyakorlati politikus közöttük olyat, amely az általa ismerttel *analóg*; és minél pontosabban lesznek az árnyalatok megállapítva, annál több a remény, hogy — ha csak a gyakorlati politikus a tényeket helyesen látja — ez az analógia valóban helyes.

Ezek a különböző típusok meg fogják mutatni, hogy különböző viszonyok között mint lesz egészen mássá ugyanazon faj is; hogy a gazdasági, kulturális, társadalmi, vallási, területi és pártviszonyok hogyan alakítják; hogy mindezekre való hatása által hogyan s mennyire alakíthatja az államhatalom. De megmutatják azt is, hogy ezek mellett *az illető faj* vonásai is mindig tényezők maradnak.

Minden faji törekvésben közös jellemvonás, hogy csak a tényleges erőviszonyokban ismer el korlátokat. Ez a jellemvonás nem csak a faji törekvésekben van meg, de itt a faji öntudat pszichológiája folytan is különös határozottsággal mutatkozik. A faji öntudat t. i. kiválóan elfajult, s szubjektivitása rendkívül nagyfokú.

Magában sajátos, bizonyos tekintetében fölényes, az emberiségre pótolhatatlan értékeket érezvén, *öncélnak* érzi magát s érvényesülési törekvéseit csakis ideiglenes, csakis célszerűségi szempontokból korlátozhatja csupán.

Minden életerős faj, mihelyt öntudatra ébredt, *öncélnak* érzi magát. Célja nem a szabadság, hanem az élet, vagyis a benne szunnyadó erők kifejtése. Amíg ebben egy idegen faj állama (akadályozza, szabadságra törekszik. Amint ő maga lett államalkotóvá: a teljes uralomra. Amíg az állam kifelé akadályozva van erőinek a teljes kifejtésében: függetlenségre törekszik. Ha ezt elérte: a mások felett impériumra tör. Mindig *ugyanaz* a szempont vezeti; mindig *ugyanaz* a törekvés. Korlátja csupán az erőviszonyokban van, saját életenergiájának gyöngeségében vagy mások erejében.

A nemzetiségi és nemzeti törekvésekben egyaránt ez a fajpszichológiai vonás nyilatkozik.

Különb is, a küzdő politikai faktor sohasem *ugyanaz* a küzdelem végén, ami volt az elején. A küzdelem átalakítja s ezzel automaticae átalakulnak a céljai is. A küzdelem a küzdő elemeket juttatja felszínre; a győzelem azoknak jövő befolyását alapozza meg. Nem *az eredeti cél* lebeg többé előtte, hanem az, ami a küzdelemben átalakult faktor új erőviszonyából s új egyéniségéből következik. A célkitűzési processzus *folytonos s a célkitűző megváltozásával mindig párhuzamos*.

All ez a nemzetiségekre, mint a nemzetekre.

Ami a faji törekvések mindenik stádiumában *végcélnak* látszik: az csak a *legközelebbi stádium elérése*. A nemzetiségnek: a nemzeti lét. A nemzetnek: a nemzeti egység. Az egységes nemzetnek: a függetlenség. A független államnak: a más államok feletti befolyás.

Előbb a szabadság, azután az uralom. Szükségkép, természetesen és következetesen. Mert a politikai faktorok törekvései felett nem a szabadság, hanem az *élet* törvénye dominál.

Fajok, egyházak, osztályok, pártok, nemzetek egyaránt e törvény alatt állanak.

Az életösztön pedig nem csupán szabadságra, hanem *az erők érvényesítésére tör*. És az erős erejének az érvényesítése: uralom.

HATÁRKÉRDÉSEK

Erdős Lajos: Az anyag megmaradásának elve az új fizikában.

Attól az időponttól kezdve, mióta a fizika elhagyta a skolasztikusok meddő útjait és a természet megkérdezését választotta vezérlő elvnek, sohasem volt hiány ragyogó elmékben, amelyek versenyezve gazdagították ismereteink kincsházát s a fizikát oly magaslatra emelték, hogy joggal képezi a természettudományok mintaképét. A múlt század utolsó évei óta azonban még a szokottnál is rohamosabb fejlődésnek vagyunk szemtanúi, úgy hogy az ember önkénytelenül a heroikus korszakra, a Galileik és Newtonok korára gondol. Akkor is új utak nyíltak meg az emberi gondolkodás számára, új általánosítások, absztrakciók, elvek alakultak ki, melyek elég szilárdnak bizonyultak arra, hogy egy oly impozáns építmény pillérei legyenek, mint amilyen a mai fizika. Három évszázad nem tett egyebet, mint kiépítette, kiegészítette azt a világfelfogást, melyet Galilei és Newton kezdeményeztek. Elméleti és gyakorlati szempontból fontos eredmények óriás tömege vált azóta ismeretessé, ezek azonban mindannyian be voltak illeszthetők az említett világfelfogás kereteibe, értelmezhetők voltak a mechanika Newton-féle elvei alapján s azoknak oly szilárdságot és tekintélyt kölcsönöztek, hogy lélektanilag teljesen meg volt indokolva, hogy az úgynevezett racionális mechanikai tőteleit mint a tiszta ész produktumait, apriorikusan igyekeztek leszármaztatni.

A legutolsó évek fejleményei azonban már más természetűek, nem hozhatók — legalább egyelőre nem — összhangzatba a mechanika régi alapelveivel. A tömeg és erő klasszikus fogalmain felépült épület alapjaiban megingott. Bebizonyítottunk látszik, hogy a Newton-féle mechanika csak első megközelítésben helyes, vagy hogy magamat a Poincaré terminológiájával fejezzem ki, a világnak nem precíziós, hanem csak approximativ leírását szolgáltatja. Mindent felforgató és átalakító forradalom előjelei mutatkoznak abban a tudományban, amely eddig mintája volt a harmonikus ellenmondások nélkül való tudománynak, amely úgyszólván a tiszta matematika módszereivel volt kezelhető. Egyelőre még korántsem mondhatjuk

¹ Ezt az érdekes tanulmányt szerző még a háború előtt írta azon előadások alapján, melyeket a *Társadalomtudományok Szabad Iskolájában* tartott. Időközben orosz fogságba kerülve, nem állott módjában eredményeit az újabb irodalommal kiegészíteni, de azok eredeti fogalmazásukban is jó bevezetést nyújtanak a modern fizika legnagyobb problémáiba. — *A szerk.*

a kérdéseket eldöntöttéknek, azt azonban még a legortodoxabb newtonista sem tagadhatja, hogy gondolatok és — ami fő — tények merültek fel, amelyekkel nagyon komolyan kell foglalkozni. Itt már nem csak új, részleteredményekről van szó, hanem a mechanisztikus világfelfogás legáltalánosabb alapfogalmainak gyökeres átalakításáról, esetleg arról, hogy egészen új, a régiéknél általánosabb, pontosabb fogalmak fognak kialakulni s az új szempontok, a velük járó új módszerek egészen újszerű gazdag és termékeny fejlődésnek nyitják meg.

A XIX. század második felében, mintha csak sejtették volna, mit rejteget ménében az idő, elsőrangú fizikusok foglalkoznak a mechanikai alapfogalmak pontos tartalmának exakt megállapításával, mintha csak megérezték volna azt a nagy küzdelmet, amelyet a klasszikus mechanikának meg kell vívnia, nagy és fáradságos munkát fordítanak arra, hogy számbavegyék e világfelfogás minden erősségét, minden gyengéjét. Mechanikai, ismeretelméleti, tudománytörténeti, pszichológiai, logikai, módszertani szempontból elemzik, vizsgálják, egymásután jelennek meg művek, melyek a mechanika elveinek történetével és bírálatával foglalkoznak. Az eredmény nem is maradt el. Azt a naiv realizmust, amely a legjobb esetben a materializmusig emelkedett, felváltja egy ismeretelméleti szempontból kielégítő szigorúsággal és következetességgel kifejtett nominalizmus, amelyet teljes világossággal és tudatossággal először talán Kirchhoff fogalmazott s amelyet később Mach, illetőleg Poincaré fejtek ki. Az előbbi gondolkodó a gondolkodás ökonómiájában keresi és találja meg minden tudománynak s így a mechanikának is, csiráját és igazolását s az utóbbi sem lát a mechanika elveiben mást, mint nyílt vagy burkolt meghatározásokat és megállapodásokat, melyeknek tisztán és egyedül az ad létjogosultságot, hogy általuk a jelenségek világát kényelmesen és szabatosan írhatjuk le.

Nemcsak a fizikának, hanem az egész természetmagyarázatnak alapját képezi az a két elv, melyet az anyag, illetőleg az energia megmaradásának elve név alatt ismerünk s amelyek betetőzését képezik a Galilei-Newton-féle mechanisztikus világfelfogásnak. Az elsőt a XVIII. század végén formulázta Lavoisier, a másodikat pedig a XIX. század közepén Mayer, Joule és legnagyobb hatással Helmholtz. Nem volna nehéz kimutatni, hogy mechanikai jelenségekre nézve mindkét elv implicite bennfoglaltatik a Newton-féle axiómákban. Ez azonban most nem tartozik ide, csak arra a körülményre akarok rámutatni, hogy a két elv a legnagyobb jelentőségű, legáltalánosabb természettörvény, melynek jelentőségét minden gondolkodó elismeri, sőt mindkettőt metafizikai rendszerek alapjává s tettek. A két tétel, mint két rendületlen szikla képezi az összes természettudományok alapját, E helyen az anyag megmaradásának elvével fogunk behatóbban foglalkozni, de mégis rá kell mutatni arra a körülményre, hogy a rádium fölfedezésével kapcsolatban találtak tényeket, melyek a rádiumot kideríthetetlen energiaforrásnak tüntetik fel. A rádiumból állandóan áramlik ki a negatív elektromosság s viszont állandóan tölti önmagát pozitív elektromossággal. Ezek természete-

sen állandó energiatermelést jelentenek és mint ismeretes, Strutt készített is ezen jelenségek alapján egy igen egyszerű szerkezetű *perpetuum mobile*-t. Ugyancsak ide tartozik az a rendkívül nagyjelentőségű tény is, hogy a rádium hőmérséklete állandóan magasabb, mint a környezeté s így állandó forrása a sugárzó hőenergiának. Mondanom sem kell, hogy e két ténycsoport óriási feltűnést keltett és a fizikusok minden lehetőt elkövettek, hogy az energia elvét megmenthessék. Új fogalmat vezettek be a fizikába, az energiának új fajtáját statuálták: az *intraatomikus energia* fogalmát, továbbá megalkották az atombólás zseniális hipotézisét, melyek segítségével — úgy látszik — sikerült az energia megmaradásának elvét az új jelenségekre is kiterjeszteni.

Amilyen fontos és értékes eredmény volt az energia elvének megmentése, olyan magas árat kellett érte fizetni: az anyag megmaradásának elvét kellett érte cserébe adni. E folyóirat olvasói ismerik Gustave Le Bonnak idevonatkozó fejtegetéseit,² amelyek tulajdonképpen Rutherfordra, a radioaktivitás egyik legnagyobb nevű kutatójára vezethetők vissza. Le Bon elmélete szerint a fentemlített energiák forrása az *anyag dematerializációja*. A testek molekulákból, ezek ismét atomokból állanak, ezek azonban még nem a végső elemek, hanem maguk is felbonthatók úgynevezett elektronokra, azaz elektromosság-atomokra. Ezen elektronok természetére vonatkozólag Thomson nézetéhez csatlakozik, mely szerint ezek nem egyebek, mint a világegyetemet egyenletesen betöltő éterben keletkezett örvények. Mármost ha az anyag, illetve atomjai szétesnek, az elektronok elhagyják az atomot, melyben nagy sebességgel mozogtak, rendkívül nagymennyiségű úgynevezett intraatomikus energia válik szabaddá s ennek átalakulásai szolgáltatják a napmeleget, a radioaktivitásnál fellépő energiákat s általában minden változásnak végső elvét. A szabaddá vált elektron pedig lassanként kisugározza energiáját a környező éterbe, forgási sebessége csökken, majd teljesen megszűnik, feloldódik az éter-óceánban, mint a jéghegy a tenger vizében.³ Így semmisül meg: az anyag, mintegy átalakul energiává, amelynek csak stabilabb formáját képezte.

Nem bocsátkozhatom ez alkalommal az itt jelzett gondolatok részletes és pontos kifejtésébe, csak jelzem, hogy itt oly messzemenő spekulációkról van szó, amelyek már túl vannak a természettudományi hipotézisek határán. Kellő óvatossággal kell tehát fogadnunk s a jövőre bízunk annak eldöntését, mennyiben szolgálhatnak a tények helyes értelmezésének alapjául. Itt még csak arra a körülményre akarok utalni, hogy az újabb vizsgálatok szerint az anyag megmaradásának elve, mint kvalitatív tétel sem igaz. Az elemek állandóságának tétele, mint valóságos dogma uralkodott a természettudomány egész területén. Hogy aranyat nem lehet csinálni, vagy hogy általában, az elemeket nem lehet egymásba átalakítani, éppoly bizonyosnak látszott, mint ahogy lehetetlen *perpetuum mobile*-t készí-

² L. H. Sz. IX. évi. 1. szám. 1908 január. Gustave Le Bon. *Az anyag keletkezése és megszűnése*.

³ Le Bon: *L'Evolution de la Matière*.

teni, vagy a kört négyszögesíteni. Az újabb kutatások világánál azonban ez a tétel is sokat veszített hiteléből. Elméleti megfontolások és kísérleti tények bizonyítják, hogy az elemek igenis átalakíthatók egymásba. Ha az anyag elektronelméletének feltevéseit elfogadjuk, minden nehézség nélkül beláthatjuk ezen átalakulások lehetséges voltát. Mert ha minden test ugyanazon elektronokból épül fel, nem lehet más különbség az egyes elemek közt, mint az, hogy az alkotó elektronok viszonylagos elhelyezkedése mindegyiknél más és más. Az elektronok megfelelő helycseréje tehát nyilván előidézheti az anyagok átalakulását. Még akkor sem zárkozzhatnánk tehát el elvben az anyagok átalakíthatóságának tétele elől, ha egyetlen elemre sem tudnók tényleg konstatálni. Az új fizika azonban már tényleg tud eseteket felhozni, amelyek kétségtelen bizonyosságot szolgáltatnak az átalakulások lehetősége mellett. Sir William Ramsay kimutatja, hogy a rádiumemánáció héliummá alakul át, sőt ugyanez a test egész sereg átalakuláson megy keresztül, végeredményben, úgy látszik, ólomra lesz. Az alchimisták álmainak megvalósítását tehát csakis praktikus, de nem elvi természetű nehézségek gátolják.

Az anyag fokozatos megsemmisülésének dematerializációjának Le Bon-féle tétele, kapcsolatban az anyagok átalakíthatóságának tételével, gyökerében ingatja meg mindazt, amit eddig az anyag megmaradásáról tudtunk. Ezeket a megfontolásokat azonban e helyen inkább csak teljesség kedvéért érintettem, behatóbban azon vizsgálatokkal szándékozom foglalkozni, melyek az új fizikában Kaufmann-féle kísérletek név alatt ismeretesek s amelyek még az előbbi két tételnél is radikálisabban, mélyrehatóbban rendítik meg a Lavoisier-féle elvet. A Le Bon tételére vonatkozólag ugyanis azt lehetne mondáim, hogy lényegben mégsem jelenti az anyag tényleges megsemmisülését. Mert hisz az elektron nem más, mint éterörvény s így mikor az éteróceánban elveszti individualitását, tulajdonképen nem semmisül meg anyagában, csak mozgását veszti el, mozgási energiáját sugározza ki. Az éteranyag tehát csak állapotában változik meg, az örvényállapotból nyugalmi állapotba megy át. Hasonlóképen áll a dolog az anyagátalakulások tényével is. Az elektronok lényege itt nem alakul át, csak helyzetváltozással állunk szemben. Vagyis az új fizikának fentemlített két tétele nem statuál kibékíthetetlen ellentétet az anyag megmaradásának régi elveivel.

A Kaufmann-féle vizsgálatoknál, mint látni fogjuk, más-képen áll a dolog. Ha a kísérletek kritikai revíziója pozitív eredménnyel fog járni, vagy teljesen fel kell adni az anyag megmaradásának elvét, vagy pedig lényegesen új fogalmazást kell neki adni. Ennek pontos átértése céljából egy kissé el kell mélyednünk a tétel eddigi értelmezésében, meg kell tisztítanunk attól a természetes pongyolaságtól, amely a tétel közönséges értelmezésével jár.

Az anyag megmaradásának elve a közönséges felfogás szerint majdnem apriorisztikus tétel. Az anyag képviseli azt a szubstrátumot, amelyben a jelenségek végbemennek, szubstancialis léttel bír, megsemmisíthetlensége tehát magától értető-

dik. Mach beható történeti és tudománypszichológiai kutatásai után azonban ma már köztudomású, hogy az ilyen apriorisztikus természetű, fogalmi dedukciók vajmi keveset érnek. Az anyag, mint metafizikai fogalom, mint a jelenségek állandó és örökéletű szubstrátuma nem képezheti fizikai vizsgálatok tárgyát, nem mérhető valami s így semminemű kvantitatív tétel nem alkalmazható rá. Az, amit közönségesen „anyagmennyiség”-nek nevezünk s amit mérleggel mérünk, szigorúan véve nem az anyag, hanem a tömeg mennyisége. Az anyag megmaradásának elvét pontosabban a tömegmegmaradás elvének kellene neveznünk. Az anyagnak ugyanis, hogy magamat — az itt megengedhető — naiv realizmus nyelvén fejezzem ki, nagyon sokféle tulajdonsága van: súly, keménység, térfogatsűrűség, hő- és elektromos vezetőképesség, optikai törésmutató, halmazállapot, stb. Ezek azonban mind megváltoznak a test hőmérséklete és a ráható nyomás változása szerint. Van azonban a testeknek egy tulajdonságuk, amely minden változás közepette állandó marad s ez a tömeg. A test mozog, megoldvad, elpárolog, kémiai egyesülésekbe lép, lehül, felmelegszik, elektromos térbe kerül, szóval ezer és ezerféle változás éri, tömege azonban nem változik s így az anyag mennyiségének mértékéül csak a tömeg szolgálhat.

De mi a tömeg? „Az anyag mennyisége”, mondja Newton. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a definíció hibás. Mert ha a tapasztalat határain belül maradunk s nem akarunk az összes testek lényegbeli, szubstanciális azonosságának metafizikai tételébe kapaszkodni, el kell ismernünk, hogy a különböző testek anyaga más és más, a réz anyaga például kvalitatíve különbözik a vasétól s így a különböző anyagok tömegei nem volnának összehasonlíthatók. A tömegfogalom egy oly mérhető tulajdonságát fejezi ki a testeknek, amely mindegyikkel közös s amely ennél fogva szolgálhat összehasonlítás alapjául.

Newton hatalmas elméje mélységes intuícióval érezte, hogy a testeknek van ily közös tulajdonsága s bár a tömeg meghatározásában helytelen kifejezésmóddal élt, mégis pontosan látta, miről van szó. Az a tulajdonság, amely minden testtel közös s melynek alapján megadhatjuk a tömeg fogalmának pontos definícióját: a testek tehetetlensége. A testek nem tudják maguktól megváltoztatni mozgásállapotukat, ehhez erőre van szükség. A test azonban ellenáll az erő hatalmának, méreteitől és anyagi minőségétől függ, hogy mily nagy ez az ellenszegülés. Ha szabad képes kifejezéssel élnem, a testek éppúgy, mint a társadalmi képződmények, mind konzervatívak, melyek csak az erő behatásának engedve válthatják meg mozgásuk irányát és sebességét s ennek a konzervativizmusnak mértékét szolgáltatja a tömeg. Szóval a tömeg nem más, mint a test tehetetlenségének mértéke, egy szám, tehetetlenségi koefficiens, amely teljesen és pontosan meghatározza, hogy a test miképpen viselkedik a ráható erőkkel szemben. Es bármely változás éri is a testet, akár kis, akár nagy sebességgel mozog, ez a tehetetlenségi koefficiens nem változik, nem akkor sem, ha a testet széttöröm, elpárologtatom, feloldom, vagy szóval bármit teszek is vele. Egy univerzális jelentőségű állandóval állunk itt szemben, amely min-

den változás közepette invariáns marad. Ez a Newton-féle első két mozgási axiómának teljes tartalma, amely, mint tudjuk, sikerrel volt alkalmazható minden eddig ismert mozgásjelenség tárgyalására. Egyúttal látnivaló, hogy mozgás jelenségekre nézve ezen axiómák már tartalmazzák a tömeg megmaradásának tételét. Lavoisier idevágó munkálatainak tudománytörténeti jelentősége abban merül ki, hogy a tétel érvényességét vegyi folyamatokra is kimutatta.

Az elektromos áramok tana azonban új momentumot vitt ezen gondolatkörbe. Képzeljünk egy kifeszített sodronyt, amelyen villamosáram fut keresztül. Tudvalevő dolog, hogy az áram maga körül mágneses hatásokat fejt ki, vagyis úgynevezett elektromágneses erőteret létesít és hogy az áramnak, illetőleg erőterének minden változása áramot kelt minden oly sodronyban, mely az erőterben helyet foglal. Az első hatás az úgynevezett elektromágneses hatás, a második pedig az indukció jelensége. Mármint az áram nem más, mint mozgó elektromosság, melyet elektromos erők hoztak mozgásba. Nyilvánvaló tehát, hogy ha valamely elektromos töltést mechanikai úton, például centrifugális géppel hozunk mozgásba, szintén létre kell jönni az elektromágneses térnek, ha a töltés egyenes sebességgel mozog, és az indukciónak valahányszor a sebesség változik. E hatások azonban rendkívül kicsinyek, mivel mechanikai úton nem vagyunk képesek oly nagy sebességeket elérni, mint ahogyan az elektromos hatás a sodronyban tovaterjed. Mindazonáltal, mint tudjuk, Eowlandnak sikerült őket kétségtelenül észlelni (1876), úgy hogy ma már bebizonyítottak tekinthetjük, hogy az ilyen úgynevezett konvekciós áram hatásaiban teljesen azonos természetű a közönséges árammal.

E ténynek azonban, mint rögtön látni fogjuk, nagyon fontos következményei vannak. Képzeljünk a térben két teljesen azonos testet, amelyek csak annyiban különböznek egymástól, hogy az egyikben van elektromos töltés, a másikon pedig nincs. Most hason mindkettőre ugyanaz az erő. Mindkettő gyorsulást nyer, amelynek nagysága, amint azt a Newton-féle II. axiómából tudják, a ható erő nagyságával egyenesen, a tömegekkel pedig fordítva arányos. A két test tömege egyenlő lévén, gyorsulásaiknak is egyenlőknek kell lenniök. Könnyen beláthatjuk azonban az előbbieknél alapján, hogy a második testnek gyorsulása kisebb lesz. Mert míg az első testnél az erő egyszerűen csak mozgásba hozza a testet, a másodikonál még azt az elektromágneses teret is kell létesítenie, amely a töltés mozgásával jár, úgyszintén azon indukciós hatásokat, melyek a test gyorsulását kísérik. A rendelkezésre álló energiának egy része tehát ezen célokra fordítatik s így csak a másik rész használtatik fel gyorsulás létesítésére, vagyis a gyorsulás tényleg kisebb lesz, mint az első esetben. Vagyis az elektromos töltés jelenlétének gyorsuláscsökkentő hatása van, ez pedig, mint könnyen belátható, tömegnövekedést jelent. Ez a tömegnövekedés természetesen nem valódi, hanem csak látszólagos s a neve: elektrodinamikus tömeg. A test tényleges, effektív tömege tehát ezek szerint két részből fog állani, a valódi tömegeből, melynek nagy-

sága állandó és az elektrodinamikus tömegből, melynek értéke a sebességgel változik. Ismeretes ugyanis, hogy az áram által létesített elektromágneses tér intenzitása az áram erősségével, vagyis konvekciós áramnál a mozgás sebességével növekszik, tehát nagyobb sebesség esetén több energia használódik fel a gyorsulás rovására, vagyis a tömeg nagyobbodik.

Meggondolásaink tehát arra az eredményre vezettek, hogy a tömeg egyáltalában nem állandó tulajdonsága a testeknek, hanem a sebesség függvénye és így a tömeg megmaradásának elve nem érvényes, ha elektromos töltésekkel ellátott testek mozognak. Ezen tömegnagyobbodás kísérletileg azonban semmiképpen sem észlelhető, nem pedig azért, mert az észleleteink körébe eső sebességek túlságosan kicsinyek ahhoz, hogy hatásuk a rendelkezésünkre álló eszközökkel kimutatható legyen. Az elmélet próbaköve, a kísérleti igazolás tehát nem volt végrehajtható. Az elméletet mindazonáltal részletesen kifejtették Abraham és Lorentz, matematikai formába is öntötték vizsgálódásaik eredményét. Vizsgálataikat nem testekre, hanem a testek alkotó elemeire, az elektrónokra terjesztették ki, feltéve, hogy az elektron gömbalakú s rajta a töltés egyenletesen oszlik el.

Fölösleges volna e helyen a képleteket idézнем, ehelyett inkább egy más fontos körülményre akarok rámutatni. Képzeljük, hogy egy elektrón mozog valamely meghatározott irányban meghatározott sebességgel. Ha most rá erők hatnak, megváltozik a sebesség, gyorsulás lép fel és pedig ia sebességnek általában megváltozik az iránya is, nagysága is. Vagyis a létesített gyorsulásnak két komponense van, egyik a sebességnek abszolút értékét változtatja meg, másik pedig az irányát. Az első a gyorsulás tangenciális, az utóbbi pedig a normális komponense. Kis sebességeknél (10.000 kilométerig másodpercenként) a test tömege úgyszólván nem változik, az elektrodinamikus tömeg zérus s így a gyorsulás tangenciális, illetve normális komponenseit úgy kapjuk, ha a megfelelő erőkomponenst elosztjuk az állandó tömeggel. Ha azonban a sebességek nagyobbak, jelentékenyebb mértékben érvényesül az elektrodinamikus tömeg s amint a kutatások kiderítették, más tömegtöbblet lép fel a tangenciális, mint a normális erővel szemben. Úgy, hogy teljes joggal beszélhetünk kétféle elektrodinamikus tömegről. Ezek szerint tehát tényleg háromféle tömeg van: 1. valódi, 2. longitudinális és 3. tranzverzális. Az elmélet mindenikre szolgáltat egy-egy képletet, melyek szerint az elektrodinamikus tömeg minden esetben attól függ, milyen viszonyban Van a mozgó elektronsebesség a fény terjedési sebességéhez (100.000 *km* másodpercenként) és ha a sebesség elérné ezt az értéket, a tömeg végtelenné válnék, vagyis az elmélet értelmében nem létezhetik nagyobb sebesség annál, mellyel az éterhullámok terjednek tova.

Rendkívül nagyjelentőségű, az egész mechanikát felforgató eredmények ezek, de mindaddig, míg a kísérleti igazolás hiányzott, mondhatnám a levegőben lógtak. A helyzet ugyanis a következő volt: Az elektrodinamikus tömeg létre és értékére vonatkozó meggondolások nyílt ellentétben vannak a mechanika

Newton-féle elveivel, különösen pedig a tömeg megmaradásának tételével. Ez utóbbit azonban mindenütt igazolja a tapasztalat, míg az előbbinek igazolására nem tudunk tapasztalati tényt felhozni. Teljes joggal következtethetnénk tehát az elmélet helytelenségére. Megérthetjük, mi a fontossága a Kaufmann-féle kísérleteknek. Mint látni fogjuk, ezek tényleges igazolását szolgáltatják az Abraham-féle formuláknak, sőt egyéb, messze-menő következtetéseket engednek meg. Érdemes a dologgal behatóbban foglalkozni, mert nagyon valószínű, hogy az új fizikának ezek képezik egyik alapkövét s bár talán nagyon is szakszerűnek látszik, azt hiszem, joggal tarthat igényt a legáltalánosabb érdeklődésre.

A kulcsot a kérdések megoldásához a rádium szolgáltatta, az a csodálatos elem, amely már eddig is annyi és oly nagyjelentőségű fölfedezésekre képesítette az emberi elmét. Tudvalevő dolog, hogy a rádium sugarakat bocsát ki magából, mely sugárzások három típushoz tartoznak. Az úgynevezett x -sugarak — mint kiderült — pozitív elektromos töltéssel ellátott heliumatómok, a β -sugarak szabaddá vált elektronok, negatív elektromosságatómok, a γ -sugarak pedig éterhullámok, amelyek lényegükben a Röntgen-sugarakhoz hasonlítanak. Kaufmann a β -sugarakkal kísérletezett, azért ezeket fogjuk közelebbről szemügyre venni. Rendkívül apró (a hidrogénatomnál 1800-szor kisebb) lövedékek ezek, amelyek óriási sebességgel mozognak. És pedig nem egyneműek, amennyiben mindenkinek megvan a maga sajátlagos sebessége. Ennek értéke elérheti a fény terjedési sebességének 90%-át, vagyis már abba a zónába esik, melyben az elektrodinamikus tömeget már lehet észlelni. Az észlelés azonban igen nehéz, mert a lövedékek rendkívül kicsinyek és óriási sebességgel mozognak, úgy hogy csak egészen különleges módszerrel észlelhetők.

Hogy magunknak e módszerről képet alkothassunk, képzeljünk egy golyót, amelyet vízszintes irányban kilőttünk. Ha a golyónak nem volna súlya, azaz nem volna a földi vonzás erőterében, pontosan vízszintes irányban haladna s például az átellenes falon oly magasságban ütne nyilast, mint amily magasságban a puskacső nyílása volt. A földvonzás következtében azonban világos, hogy a golyó kissé eltér a vízszintes iránytól, Pályája lefelé hajlik s az általa ütött rés mélyebben fekszik, mint a cső. Egyúttal nyilvánvaló, hogy ez az eltérítés csak a test súlyától és sebességétől függ s ha az eltérítést megnézem, következtethetek a test sebessége és súlya közti viszonyra.

Egészen így áll a dolog a β -sugarakban haladó lövedékek esetén is. Ezek egyenes vonalban mozognak mindaddig, míg rájuk elektromos vagy mágneses erők nem hatnak. Elektromos, illetőleg mágneses erőterben megváltoztatják irányukat, mert hisz negatív töltést képviselnek. Az eltérítés nagysága itt is a lövedékek töltésétől, tömegétől, sebességétől és a mágneses, illetőleg elektromos erőter intenzitásától függ. S mivel az általunk létesített terek intenzitását, valamint az eltérítés nagyságát meg tudjuk mérni, következtetést vonhatunk a lövedékek sebességére, továbbá elektromos töltésük és tömegük viszonyára, vagy mivel töltésüket Thomson eljárása szerint más úton is

megmérhetjük, megállapíthatjuk, hogy mekkora a sebességük és a tömegük.

Maguk a mérések rendkívül kényesek. Kaufmann körülbelül 1 milligramm rádiumbromidot vett s tőle 1 *cm* távolságban felállított egy kis, körülbelül 1 *cm*² területű fotografiai lemezt. Miután a sugárzást „megszűrte”, vagyis az α és γ -sugarakat eltávolította, úgy intézte a dolgot, hogy a β -sugarak éppen a lemez középpontjára essenek. Most elektromos és mágneses teret létesített egyidejűleg úgy, hogy például az egyik jobbra, a másik pedig felfelé térítse el a lövedékeket. Mindenik lövedék megváltoztatja mozgásirányát és egyúttal a különböző sebességű sugarak különválnak, mert hisz az előbbiek értelmében a nagyobb sebességű sugarak eltérítése kisebb lesz. A sugarak most már nem a központban érik a lemezt, hanem mindenik máshol, egész sorozat pontot kapott, melyek a fotografiai lemezen egy kis görbe vonalkát adtak. Ezen a kis ábrán lemérte úgy a mágneses, mint az elektromos eltérítéseket s ezekből az előbbiek szerint megállapította mindenik lövedék sebességét és tömegét (feltéve, hogy töltésük egyenlő, amely feltevés valószínűsége igen nagy). A méréseket rendkívüli gonddal hajtotta végre s fáradozásai oly fényes sikerrel jártak, hogy Lorentz joggal mondhatta, hogy itt kicsiny (geometriailag) eszközökkel igazán *rendkívül* nagy eredményeket ért el.

A mérések eredménye meglepő, még többet mondanak, mint amennyit tőlük eredetileg vártak. Mindenekelőtt tényleg igazolják, hogy elektrodinamikusan tömeg létezik, és pedig oly értelemben, amint azt Abraham megállapította, hogy tudniillik ez a tömeg a sebességgel növekszik. Emellett azonban a kísérleti eredmények úgy voltak értelmezhetők, hogy az elektron valódi tömegét 0-nak kellett tekinteni. Vagyis a Kaufmann-féle kísérletek tanúsága szerint egyáltalában nincs is valódi tömeg, minden tömeg elektrodinamikusan eredetű. Népszerű iratokban gyakran olvashatjuk ennek a ténynek oly értelmezését, mely szerint a tömeg azáltal jön létre, hogy az elektron mozgása közben magával ragadja a környező étert és ez az éter képviseli a test elektrodinamikusan tömegét. Az előbbiek alapján beláthatjuk, hogy ez a magyarázat téves, mert a tömeg azon elektrodinamikusan és indukciós hatások visszahatása, melyeket a mozgó elektron kifejt. Különben is az elektronelmélet egyik legsarkalatosabb elve, hogy az éter az elektronokhoz képest abszolút nyugalomban van, azoknak semmiféle mozgásában sem vesz részt.

Az elektronelmélet hívei még tovább mentek ezen az úton. Kaufmann kísérleteiből kiderült, hogy a szabad elektronoknak csak elektrodinamikusan tömegük van. Azonban, minden test elektronokból épül fel, tehát az anyagi testek sem bírnak ezek szerint valódi tömeggel, minden tömeg csak az alkotó elektronok töltésének és mozgásának következménye. Az anyagnak az a tulajdonsága, amely eddigél minden körülmények között állandónak mutatkozott s amely tulajdonképpen képviselője volt az anyagságnak, mintegy szertefoszlik, változó elektromos erők változó eredménye lesz. Egész világfelfogásunk gyökeres átalakulására van kilátás. Eddig az egész fizikában, de a természet-

tudományokban általában, az volt az ideál, hogy az összes jelenségeket mechanikailag magyarázhassuk, most hogy a mechanika legsarkalatosabb fogalma: a tömeg, „az anyag mennyisége”, elektrodinamikus eredetűnek bizonyult, nyilvánvaló, hogy fel fog merülni az a törekvés, hogy minden jelenséget, így az egész mechanikát is az elektromosság alapján magyarázzuk. Tényleg az elektromosság tana hihetetlenül bővült az utolsó pár évtized alatt. Elnyelte a mágnesség tanát, az optikát, újabban a sugárzó energiának minden jelenségét beolvasztják, talán eljön az az idő is, amikor a legfundamentálisabbnak látszó mechanikát is magába fogja foglalni.

Az anyag, illetőleg a tömeg megmaradásának régi elve ezek szerint elvesztette érvényét. Hisz egyáltalában nincs is valódi tömeg, hogy is lehetne értelme a megmaradás tételének? Igenis van valami tulajdonsága a testnek, egy a sebességtől függő számadata, mely a gyorsító erővel szemben kifejtett ellenállás mértékét szolgáltatja, de ez semmiféle metafizikai valószínűségnek, szubstanciális léttel felruházott lényegnek nem tekinthető. Egy célszerűen megalapozott fogalom, amelynek alapján első megközelítésben helyesen értelmezhetjük a kis sebességű mozgásokat. Egy új érv merült fel a materialisták ellen s általában azok ellen, akik szubstanciákat keresnek a tudományban, oly érv, mely bizonyító erejére nézve aligha áll hátrább az ismeretelméletből hozottaknál.

Talán túlságos bátrak voltunk a következtetések levonásában. Ennyire a kísérletek még nem jogosítottak fel. Mert, mit láttunk ugyanis a Kaufmann-féle kísérletekből? Azt, hogy a szabad elektronok irányváltozása esetén a valódi tömeg $= 0$, vagyis a tranzverzális tömeg csak az elektrodinamikus hatások folytán jön létre. Ellenben kísérleteink semmit sem mondtak a longitudinális tömegre vonatkozólag, úgyszintén nem lehet apriori mondani, hogy azon eredmények, melyek szabad elektronokra érvényesek, közvetlenül átvihetők elektronkapcsolatokra, súlyos testekre is. Ezeket a kérdéseket még csak a jövő fogja, gondos kísérletek alapján eldönthetni. Annyi azonban bizonyos, hogy nagy és fontos kutatások küszöbéhez jutottunk. A Newton-féle mechanika alapelveinek kritikai revíziója elkerülhetetlen. Korai volna ezen revízió eredményére vonatkozólag prejudikálni, annyi azonban tény, hogy az elméleti fizika válsága előtt állunk s annak a mindenképp zseniális rendszernek, mely a Newton nevéhez fűződik, a legközelebbi jövőben heves és egyelőre kétes kimenetelű küzdelmet kell megvívnia.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Görög Imre: Hadsereg és kultúra.¹

Ha elfogulatlanul nézzük a háborús évek fejleményeit, ha nem engedjük, hogy lenyűgözze tekintetünket a kín és nélkülözés, melyet ránk mérnek, akkor mind világosabban megértjük, hogy ez a világháború nemcsak pusztít és rombol, hanem hatalmas lökést is ad az építő és alkotó erőknek, amelyek művelődésünket előreviszik.

A hatalmak külpolitikai és gazdasági viszonyának, a nemzetközi jogrendnek területén való korszakos átalakító hatása majd csak a megkötendő békében, sőt csak az azt követő évtizedekben fog kitűnni — ma még mindig csak általános körvonalai mutatkoznak. Majdnem bizonyos, hogy a középponti hatalmak együttműködő nemzetei akár a szövetkezés tágabb, akár egy Unió szorosabb formái között szolidaritásban fognak maradni és hogy a háborúnak semmiféle fordulata sem ragadhatja ki többé a hatalmi szférájukból azokat a területeket, amelyeket a Keleti és Égei-tenger között győzelmes fegyverekkel és a. szervezés erejével magukhoz fűztek. De hogy milyen lesz ennek a hatalmi csoportnak helyzete a világpiacon és a világpolitikában, hogy magára utalva fog-e továbbra is szembenállani az egész világgal vagy sikerül-e megbontani az ellenséges koalíciót — az még a jövő titka s főként Oroszország belső kialakulásán és az Egyesült-Államok magatartásán fordul meg.

Ellenben a nagy harc epochális hatása a nemzetek belső életére s nevezetesen a technika és a gazdasági szervezkedés terén már eddig is tisztán kibontakozott és jól látható az irány, amelyben tovább is érvényesülni fog.

A háború borzasztó követelései és szükségei vasmarokkal rászorították az államokat a termelésnek és még előbb az elosztásnak olyan erélyes, észszerű szabályozására, amely csakhamar meghaladta a katedrák szocialistáinak szelíd javaslatait. Elsősorban a két középponti nagyhatalom vitte ezt keresztül, mert őket rohanta meg leghirtelenebbül a nagy szükség, az észszerű szabályozás feltétlen követelése. Németország járt elől a példával, mert különben is a legnagyobb tudatossággal és energiával

¹ E cikk a beresovkai fogolytáborban (Transbaikál) kiadott *Fogoly Élet* 1917 decemberi számában jelent meg. Szerzője, mint főhadnagy még a háború elején került orosz fogságba. Bár mi azt reméltük, hogy a fejlődés tempója gyorsabb lesz, mint ahogy a szerző képzele s talán a közbenső államszocialisztikus-militarista rend elkerülhető lesz: mégis örömmel adjuk ki érdekes fejtegetéseit. Először azért, mert tanulságos fényt vet tisztítáruk leggondolkodóbb része lelki átalakulásaira; másodsor, mert a fejlődésnek egy lehető, bár a mi véleményünk szerint nem kedvező irányvonalára mutat rá igen élesen. — *A szerk.*

indult a küzdelembe és nemzedékeken át rá is nevelte magát a kategorikus imperatívusok teljesítésére.

De a kényszerítő szükség fokozatosan ránehezedett az ellenfélre is. A háború harmadik évében már a gazdasági liberalizmus klasszikus földje, Anglia, is el kellett szánja magát az állami beavatkozás következetes kiterjesztésére és a tények logikája elvezette a kormányokat az utolsó konklúzióig: *az általános polgári munkakötelezettségig*. Csak Oroszország kormánya nem tudta teljesíteni a nagy idők parancsát. Ezért fulladt bele éppen ő az élelmezési zavarokba, bár összehasonlíthatlanul könnyebb helyzete volt e tekintetben, mint bármelyik harcoló államnak. Éppen ebbe a képtelenségbe bukott bele a cárizmus és ebben bukdácsolnak félév óta hónapos és kéthónapos forradalmi kormányai is.

Ezek azonban ideiglenes rendszabályok és intézmények — mondja itt az olvasó —, a háborúval együtt megszűnnek és a jövő alakulásra belőlük következtetni nem lehet.

Ez, azt hiszem, a legalaposabb tévedés. A termelés és elosztás észszerű szabályozására irányuló berendezések — persze nem a háború viszonyokból folyó minden részletükben, de nagyjában és egészében — maradandóknak és gyökereseknek fognak bizonyulni. Két súlyos okból. Mert a hadi évek oly rettenetes pénzügyi terheket róttak a küzdő államokra, hogy azokat a nemzetgazdaság összeroppanása nélkül csak ugyanolyan erélyes és céltudatos állami irányítás mellett lehet megbirni a háborút követő évtizedekben, mint annak folyamán. És mert a gazdasági fejlődés-évtizedek óta különben is következetesen halad abban az irányban, hogy a közhatalom ellenőrzése és szervező beavatkozása fokozza és javítsa a termelést és tegye igazságosabbá annak elosztását.

De mi köze mindennek a hadsereghez és a hadsereg kulturális szerepéhez?

Természetes, hogy a hadsereg azon intézmények közül való, amelyek a háború átalakító hatását elsősorban megérik. A hadi technika, a támadás és védelem taktikai és stratégiai tanulságai, a sajátképeni katonai kiképzés és igazgatás változásai itt nem foglalkoztatnak.

Ez a hivatásos, szakértő katonákra tartozik. A következő sorok tárgya a hadsereg elhelyezkedése a béke éveiben a nemzetek egyéb intézményei közt, a teher, mellyel rájuk nehezedik s a mód, amellyel ezt nemcsak ellensúlyozhatja, hanem hatalmas gyarapítójuk lehet.

Vagy feltehetjük talán, hogy a háború annyira tisztázta a hatalmak gazdasági és politikai viszonyulását és annyira fokozta a népek béketörekvését, hogy megérett az idő a szerződészerű fokozatos leszerelésre, hogy elérkeztünk a nemzetközi jogállapot és döntőbírótság küszöbére, ahogy azt Wilson elnök elméleti színű államiratai, a pápa békejegyzéke és Czernin külügyminiszter csodalatosan radikális, erőtől duzzadó budapesti beszéde hangoztatta?

Annyi bizonyos, hogy a világbéke gondolata érettebb, mint valaha és hogy rohamosan terjed és izmosodik a reálpolitikai tehetőségében való hit. Nem jelentéktelen változás, hogy a köte-

lező nemzetközi jogrend eszméje az utolsó, a napóleoni világháborúk óta kilépett a filozófiai elmélkedések köréből a diplomácia világpolitikai színpadára. Egy Kant Immanuel ironikus, magasságból hangzó szava helyett, amely biztosra veszi, hogy a gyakorlat emberei mosolyogva mellőzik — ma államfők és kormányok programja, jelszavaként szólal meg.

És mégis azt hiszem, hogy a békekötést közvetlenül követő évek során valódi leszerelés és a hadügyi kiadások lényeges csökkentése — a béke éveire képest—nem várható. Még ha a legkedvezőbb esetet tesszük is fel, egy ilyen békekötést, amely egyik hatalmi csoportot és számottevő népet sem aláz meg és sehol nem hagyja ott a revans-törekvés fulánkját s hozzávéve a legszebb nép jogi megegyezéseket és biztosító szerződéseket — még akkor is j ódarabig bizalmatlanul fognak szembenállani az ellenséges érdekcsoportok és készen arra, hogy szükség esetén fegyverrel akadályozzanak meg egy esetleges diplomáciai vagy gazdasági fojtogatást. A legjobb esetben is el fog tartani egy nemzedéken át, amíg a nemzetközi jogrend szilárdságában való hit s a bizalom aziránt, hogy szervei súlyos természetű összeütközéseket is sikerrel elintézhetnek, gyökeret ereszt a népek köztudatában, amíg megállja fontos és életbevágó érdekbonyolódások közt való tényleges működésének próbáját.

Nem hihető, hogy hirtelen és átmenet nélkül lehanyaglik a militarizmus, amely ellen annyit zúgolódtott a polgári társadalom. Remélhető, hogy azt az örült tempójú fegyverkezést, amely a háborút megelőzte, folytatni nem fogják. Ennyi hatása lesz a béketörekvésnek, a megegyezésnek, a háború rövidesen való megújulása valószínűtlenségének. De másrészt szükségesnek fogják tartani a kormányok, hogy az összes lakosság katonailag hasznavehető legyen és hogy biztosítsák a mezőgazdaság, ipar és technika összes eszközeit arra az esetre, ha mégis fel kellene venni a harcot. Ebben az értelemben még az is biztosra vehető, hogy a militarizmus terjeszkedni fog. Mert az imént említett követelések elől azok az államok sem fognak kitérhetni, amelyek most a lehangosabban szavalnak ellene: Anglia és az Unió; s még Kína is megjelenhetik a sorban japáni és amerikai vezetés alatt.

Hogy ez, a hadi adósságok milliárdjainak cipelése mellett milyen borzalmasan súlyosodnék a nemzeti életre, ha a hadsereg megmarad annak az improduktív, élődsi szervnek, amely a béke éveire nézve eddig volt, hogy milyen elkeseredett ellenállást váltana ki a parlamentek és közvélemény hatalmas pártjai részéről, amelyek tiltakoznának a közmunkák, közigazgatás, közegészségügy, tisztviselői fizetések, közoktatás stb., stb. meg-rövidítése ellen — fölösleges fejtegetnem. S a katonai köröknek megint véres verejtékkal kellene kikoldulni azokat a százmilliókat, amelyek a tüzérségi anyag, vagy a hadihajók, vagy a repülőgépek kicserélésére egy-egy új találmány után szükségessé válnának.

De hát nincs kivezető út ebből a dilemmából¹? Nincs más választás, mint hogy vagy a honvédelem felszerelése és előkészítése legyen fogyatékos, vagy a nemzeti élet fejlődésétől vonják el a szükséges erőt és táplálékot?

Azt hiszem, hogy éppen a háborús fejlemények mutatják

meg a kivezető utat és egyenesen rákényszerítik a logikát a kérdés megoldására.

Egyet napvilágosan megmutatott a háború: hogy a népek modern mérkőzésében, amely sorompóba szólítja az összes fegyverfogható lakosságot és közvetlenül vagy közvetve bevonja az erőfeszítésbe majdnem mindazokat is, akik maguk nem harcolnak, a győzelem és legyőzhetetlenség záloga az egész nemzet gazdasági, szellemi és erkölcsi energiája. Minden különleges katonai kiképzés és felszerelés csak annyiban jön számba, amennyiben erre az alpra támaszkodni tud és ebből a forrásból pótolhatja veszteségeit.

Gyönyörű tábori ezredeink rég összeroskadtak az első hónapok mostohasága alatt, fogságban és kórházban sínlődtek vagy a föld alatt pihentek, rég elvesztették Galíciát és a szerb hadjáratot és a békében nagynehezen kicsikart hadianyag nagy része elveszett — amikor pár hétig kiképzett legénységgel, újonnan gyártott lőszerrel és ágyúkkal meghódították a szövetségesek Lengyelországot, a Balkánt és Romániát. A háború alatt előteremtett angol hadsereg és hadiipar gerincévé lett az entente haderejének. És másrészt a francia milliárdokon grandiózusán felszerelt és az orosz-japán háború után kitűnően kiképzett orosz sereg, a „gőzhenger”, amely átgördült a Kárpátokon — megroppant és mint sebzett vadállat hever saját földjén, mert a nemzet politikai és társadalmi szervezete nem bírta meg az erőpróbát.

Nem azt mondom, hogy a békében való felkészülés mellékesnek, vagy pláne fölöslegesnek bizonyult. Hiszen világos, hogy Oroszország éppen azért tudott belső betegségei dacára annyi ideig nyomorítani bennünket, mert nagystílű előkészületeket tett és meglepő gyorsasággal támadt ránk. És Németország éppen azáltal szerezhette meg a meg sem becsülhető belgiumi és északfranciaországi pozíciót és azért őrizte meg katonai fölényét az entente túlerejével és hatalmas örökifejtésével szemben, mert a nemzet egyetemes, duzzadó életenergiájával párosította a katonai szervezet és technika nagy tökéletességét.

De az is nyilvánvaló lett, hogy a nemzeti munka, értelmiség és akarat szívóssága fogyatékos katonai kereteket is félelemessé emel és hogy a belsejében rogyant állam a legfényesebb csapatokat és technikát is az ellenség zsákmányául készíti fel! S tehát minden katonai politika, amely a haderőt a nemzet egyetemes fejlődésének rovására fejleszti, önmaga alatt vágja el a fát és éppen úgy elszívja az életerőt saját magától, mint a többi szervektől.

Minden gondolkodó katona és politikus jól tudhatta ezt ezelőtt is. Csakhogy a nemzet ipari és mezőgazdasági erőbírását, műveltségének és moralitásának általános fokát olyan megadott mennyiségnek tekintették, amellyel számolni kell, de amely a hadiszervektől független tényező eredménye, amelyet a hadsereg által fokozni és alakítani nem lehet. S így egész figyelmüket a különleges katonai szempontokra fordították s a műveltségnek és moralitásnak arra az elemére, amely a szintén nagyfontosságú, de magában külsőleges katonai fegyelem és magatartás kereteibe befér, vagy a téli oktatások szerény igényeit meg nem haladja.

Ellenben a háború alatt bebizonyosodott, hogy az állam a gazdasági funkciók szabályozásával és a kötelező szolgálat elvének kiterjesztésével óriási mértékben fokozhatja a nemzet erejét, fokozhatja kötelességteljesítését, erkölcsi öntudatát és felelősségérzetét is. Sajnos, elég mocsárbűz árad ki még így is a hazai lapok törvényszéki és egyéb híreiből, a spekulációk, visszaélések, kötelességkikerülések rákfenéje nem hiányzik ma sem. De mégis látható, hogy ma van otthon energia az alapos operációkra és kifüstölésekre és csak így állhatják a nagy harcot.

Nincs egyébre szükség és nincs más élet-elixír a jövő nehézségek megoldására, mint ugyanennek a módszernek következetes kiépítése és pedig éppen a hadsereg gyökeres reformja által. Még jobban, még teljesebb összhangba kell hozni a katonai és polgári szolgálatot, mint a háború folyása alatt; össze kell forrasztani egy egységes szervezetbe a *katonai kiképzést* az *országos közmunkák* teljesítésével és meg kell koronázni a *megfelelő oktatással* gazdasági szakismeretek terén és az állampolgári műveltség elemeiben.

Egy vezérkari tiszt említette nekem ezzel a témával összefüggésben, hogy a magyar-osztrák csapatok építették meg Bosznia-Hercegovina utainak és vasutainak nagy részét. Amit nem tartott méltóságán alulinak a katonai vezetés az okkupált területen — miért húzódoznék attól a haza földjén? Magyarország út- és vasúthálózata még mindig fogyatékos, különösen közutaink nem ütik meg az európai mértéket. Gyönyörű folyamrendszerünk kihasználatlan, csatornánk kevés és rossz, hidunk nem elég, Budapest kikötője még mindig a jövő álma — pedig mindennek alapvonalait már Széchenyi nagy elméje megrajzolta. A magyar nép még mindig analfabéta és délre s keletre kell tekintenie, hogy a szégyen pírja el ne öntse analfabétáinak óriási százaléka miatt. Pedig a művelt világ egyik legelőkelőbb kulturpolitikusa, báró Eötvös József, már 1848-ban és 1868-ban újra törvényünkbe iktatta a kötelező népoktatást.

És ha a parlament vagy közvélemény más szószólója feljajdult ezek miatt, örökösen ugyanaz a válasz hangzott el: nincs miből, a véderő követelése előbbre valók. Igaz, hogy más államokban sem volt kedvezőbb az arány, sőt némelyütt még rosszabb, de világos, hogy a nyugat gazdag államai jobban bírták, mint mi és másrészt — nem is magyar vagy osztrák-magyar kérdésről van itt szó, hanem az egyetemes fejlődés egyik központi feladatáról, a militarizmus problémájáról.

És kérdem: kinek és minek volna kárára, ha a kiterjesztett általános katonai szolgálat keretébe vont katonai erő éppenolyan meseszerű tempóban és szabatosággal építené ki az ország közutait és vízműveit, mint ahogy tette azt tudomásunk szerint ezen évek alatt minden téren, ahol hadicélok a közmunkát megkövetelték? Ha végrehajtaná a szükséges talajjavításokat és éppenolyan példásan vezetett mintagazdaságokat és mintagyártelepeket létesítene egy-egy vidék gazdasági szintjének emelésére, mint például az állami méntelepek vagy az államvasutak gépgyára? Ki szenvedné kárát, ha a katonai szolgálat éveibe beleillesztenének egy rendszeres és módszeres oktatást, amely az összes felnőtt lakosságra kipótolná azt, amit gyermekkorában megkapni nem tudott, nemcsak az elemi ismereteket, hanem

a neki megfelelő gazdasági és állampolgári tudást isi

A katonai kiképzés bizonyára nem. Mert hiszen éppen az derült ki a háború alatt, hogy kellő értelmiség, kötelességtudás, fegyelem, hazafiság, egészség — minden katonai teljesítmény alapja, amelyre rövid pár hét alatt ráépíthető mindaz, amit a katonának, mint olyannak, tudnia kell és hogy ezt elsajátíttassák vele, ahhoz az állandó és részben a tartalékos tisztikar, valamint a lehetőségig szintén állandó *altisztek* szakképzettségére és gyakorlatára van szükség, mint a haderő élő és oktató keretére. Ellenben az általános alapot, a belső, nem látszatra való fegyelmet, a kötelességtudást és intelligenciát, az állampolgári és nemzeti öntudatot összehasonlíthatlanul jobban el lehet érni a produktív munka keretében, amely a katona hajlandóságainak és életszokásainak megfelel és az ország javát kézzelfoghatóan előmozdítja, mint parádés gyakorlatok, fegyverés ruhavizitek útján.

Tegyük fel — persze nem terv gyanánt, csak a konkrétebb elképzelés kedvéért —, hogy az ősszel besorozott legény nyolc héten át — egyes fegyvernemeknél 3—4 hónap alatt — keresztülmenve az újonckiképzésen, úgy, ahogy azt a háború tanulságai alapján kialakítják. Fizikumát, külső és belső magatartását, fegyverének, lovának stb. kezelését kifaragnák belőle. Aztán beosztanak foglalkozásra, képzettsége és választása szerint a közmunkák és a megfelelő oktatás valamelyik csoportjába, ott nyerné további kiképzését, mint munkás és állampolgár. Majd a nyár vagy őszi néhány hónapja volna ismét a harcserű gyakorlatok ideje és ez — a katonai szempontok és a munkálatok szükségéhez képest — megismétlődnek a második évben is. Így a katonai fegyelem alatt töltött idő első évéből 6—8, a másodikból 8—10 hónap volna közmunkákra és nem katonai oktatásra fordítható. Ha pedig letelt a szolgálat, olyan obsitot kapna a katona, amely mint tanult, kiképzett munkást és polgárt adná őt vissza az életnek és amelyet szükségképpen tekintetbe venne minden munkaadó.

Világos, hogy a hadsereg ilyenén működése szükségessé tenné a tisztikar kiképzésének és életmódjának megváltozását is. Ennek is össze kellene kapcsolni katonai szaktudását a közmunkák vagy a szakoktatás valamelyik ágának ismeretével. És ez megint nemcsak hogy nem csökkenthetné katonai értékeit, hanem kétségkívül emelné azokat, közelebb hozná a nemzet életmunkájához és gyarapítaná azt az erkölcsi és értelmi tőkét, amely teljesítményeinek éppenannyira alapfeltétele, mint a legénységé. Hogy mennyivel eredményesebben és simábban beleilleszthető az így átalakult hadsereg működésébe a tartalékos tisztikar kiképzése és munkája — könnyen belátható. De könnyen leköthetne az ilyen munkahadsereg egy állandó, megbízható altisztikart is, amelynek nagy fontosságáról mindnyájan meggyőződhattünk a háború alatt és amely a német és az orosz sereg egyik nagy erőssége volt.

Hogy a régi viszonyok közt megöregedett tábournok türelmetlen kézlegyintéssel, hogy az elegáns huszártiszt gúnyos mosollyal fogadna egy ilyenféle tervet, amely őt és pályáját valamiféle civilmunkák és civiltanítóskodások porába akarja belevonni — nem kétlem. De másrészt éppen katonai szempont-

ból olyan csábító az a bőséges ellátás emberanyaggal és pénzbeli eszközökkel és az a hatáskör és jelentőség, amelyre így szert tenne a közmunkák vezetőségével összeműködő katonai hatalom, hogy ez a körülmény talán elég erős lenne az előítéletek leküzdésére. S a tisztikarnak mindazok a komoly ambíciótól eltelt tagjai, akiket családjuk katonai hagyománya vagy a nemzeti és egyetemes haditörténelem nagy alakjai iránt való lelkesedés terelt pályájukra, maguk örülnének a legjobban, ha megszabadulnának azon társaiktól, akiket főleg a fényes egyenruha, a kávéház és kártyás élet s a könnyű kalandok reménye csábított soraikba s a helyükben olyanokat üdvözölhetnének, akik a tisztii állás fényét a produktív munka tartalmasságával kívánják összekötni.

Nem is a katonai körök részéről találkozánk talán ez a reform a leghevesebb ellenállással, hanem polgári részről. Mégpedig a birtokos rétegek és a munkásság oldaláról egyaránt. Az előbbieket azonnal felfedeznék benne a szocialista vörös ördögöt, amely így egy váratlan és merész fordulattal a militarizmus szalon-, sőt udvarképes egyenruhájában próbálna közéjük telepedni. Agráriusok és merkantilek félretennék a gyűlöletet, amely őket egymástól elválasztja és kezet fognának egy olyan intézmény ellen, amely az összes termelésre és az összes árakra és munkaviszonyokra sokkal hatalmasabb nyomást gyakorolna, mint például a mai községi közművek egy város gazdasági viszonyaira. De másrészt a munkásság vezetői is érthető aggodalommal tekintének egy ilyen közmunkaszervezet elé, amely az osztályállam hatalmasainak kezében, a birtokos rétegekből kikérülő tisztikar keze alatt veszedelmes fegyvernek bizonyulhat a proletárok szabad szervezkedése, önképzése ellen s főként bércaraik, sztrájkmozgalmaik letörésére.

De éppen az aggodalmaknak ez a kölcsönössége és viszonyossága magában hordja egyensúlyukat is.

Mert ha a birtokosok természetszerűen félteni fogják gazdálkodásuk megszokott formáit és érdekeiket az állami funkciók ilyen megnövekedésétől, viszont nem fogják félreismerni azt az óriási hatalmat és erkölcsi befolyást, amelyet egy ilyen intézmény a nemzet értelmiségének kezébe ad, az összes gazdasági élet és a nép széles tömegeinek szellemi és erkölcsi irányítására. Az a végzetes szakadék, amely ma a kaputos embert elválasztja a paraszttól és munkástól, a ridegen adás-vétel kapcsolat, amelyet a középkori feudális és egyházi rend bámulói teljes joggal vetettek a polgári liberalizmus szemére — áthidalható lenne a produktív nemzeti közmunka keretében.

S a munkásság vezetői — akármilyen bizalmatlanul nézzék is ezt a szervezetet a mai állam és a mai birtok- és hatalommegosztás alapján —, mégsem ellenezhetik végképen azt a reformot, amely a szociális eszmék megvalósításához egy csapással közelebb vezet, mint bármi, ami erőszak és forradalom nélkül elérhető. Attól egyébként minden katonai vezetőség maga fog a legérzékenyebben óvakodni, hogy a csapatokat pl. sztrájk törésre használja s általában a politikai és társadalmi tülekedésbe bevonassa s így belső nyugalmát és fegyelmét veszélyeztesse.

S ami a fő: ha el lehet kerülni, hogy évről-évre százezernyi

kéz és agy munkaenergiája vesszen és pazaroltassék el a nemzet, — milliónyi a művelt világ számára, ha a közmunkák és a közoktatás ilyen kiképzése keresztülvihető, ez oly meg sem mérhető gyarapodást jelent a nemzet összes életműködésére, hogy ennek értéke előtt minden osztály- és pártérdeknek el kellene némulnia.

Nem vonható kétségbe, hogy kereskedők, iparosok, gazdák ellenszenvé és ellenállása az állam gazdasági működésének folytonos kiterjesztése ellen nemcsak az érdekek és az elszalasztott nyereségek féltékenységén alapul, hanem azon az őszinte meggyőződésen is, hogy a magánkezdeményezés szelleme és a verseny ellenőrzése egészségesebb, izmosabb gazdasági viszonyokat, általában egészségesebb és duzzadóbb életet teremt, mint az, amelyben bürokratikusán vezetett intézmények uralkodók.

A polgári szabadelvűség hitvallása ez, még mindig eleven és gyökeres sokfelé. A létért való küzdelem hatalmas és termékeny, bár irgalmatlan elve ez, amelyet akkor a gazdasági élet vezérmotívumává emeltek jóval előbb, mintsem hogy ugyancsak angol gondolkodók s ugyanebből a milióból kifolyólag a természet szemléletének és a filozófiának elvévé tették. A *laissez faire* és a legalkalmasabb fennmaradásának rendszere nagyszerűt alkotott innen és túl az Óceánon, de megteremtette saját legyőzőit is: a szervezett nagytőkét és a szervezett munkástömegeket. Az egyéni szabad verseny rendszeréből újabb szervezett szisztémák nőttek elő és ebbe a szervezkedési folyamatba természetesen belenyúlt az állam és a község is, mint a közérdekek képviselője.

Nagyon messzire vezetne e sorok keretétől, ha ezeket a fejleményeket fejtegetni akarnám s az állam működését nyomon kísérni várható kialakulásáig. Ma már a legcsökönyösebb individualista sem fogja olyan szűkre szabni az állam hatáskörét, mint W. v. Humboldt vagy még Herbert Spencer. Senki se nézi ma a szabad polgár jogai csorbításának, ha pl. az állam az összes erdősegeket egy törvényben megállapított gazdálkodási rend határai közé szorítja és tiltja és bünteti azt az égető és rablógazdálkodást, amely Szibériában dívik és sajnos, még pár évtizede Erdélyben is folyt. Senki se vonja kétségbe gazdasági minisztériumok szükségét és fontosságát és messzire terjedő felügyeleti és kezdeményező működésének hasznos voltát. Sem az államnak azt a kötelességét, hogy a gyári üzemek egészségi viszonyait vagy a gyermekmunka alkalmazását ellenőrzésének vesse alá — csupa jogfosztás ama liberális államelmélet szemében.

Másrészt van okunk feltenni, hogy egy jövő, szociálisan integrált gazdasági életben is kívánatosabb lesz és élettermőbb a szabad magánkezdeményezés és tevékenység, mint „kényszerű”, törvényhatóságilag leszabott és kormányiszervek útján végrehajtott. Persze az a szabad magánkezdeményezés alighanem szövetkezeti formájú lesz és rendelkezni fog a tér- és időbeli áttekintésnek és a tervszerűségnek azon eszközeivel, amelyeknek ma még jórészt híján van.

De akárhogymint van is: azon az átmenő fokon, amelyen kapaszkodunk, az államhatalom sokszerű beavatkozása nyilván, a tények tanúsága szerint, éppen olyan elkerülhetetlen, mint volt annak idején, amikor az európai gazdasági élet a célszerű

üzemből a tőkés vállalkozás felé haladt és mindenütt keresztülment többé vagy kevésbé a merkantil állami szabályozáson.

És a mi korunkban is, mint akkor, amikor Sully és Colbert megalkotta Franciaország csatornarendszerét, elsősorban a közlekedési utak és eszközök körét vonta magához. Éppen azért ez lenne a közmunkák legfőbb csoportja, amelyben megfelelő alkalmazást találna az átszervezett katonai erő. Nagyszabású történeti analógia van erre. Hiszen köztudomású, hogy mit végzett a római militarizmus mérnöki téren, amikor a *pax Romana* állandóvá lett és a hadsereg fegyverben tartása már csak a barbárok ellen való határvédelem és a belső rend fenntartása érdekében kellett. Még ma is, szinte 2000 év után kézzel tapintathatjuk ennek a munkahadseregnek grandiózus műveit.

De ezen a téren kívül oda kellene utalni ennek a hatalmas és egyébként dörén elpocsékolta munkaerőnek azokat a vállalatokat, amelyek térben és időben távoleső tevékenységek tervszerű összerendezését követelik meg s amelyekkel ezért a magánvállalkozás nem tud megbirkózni. Ha teszem azt, egy elmaradt vidék kimozdításáról, pl. Felső-Magyarország vagy Erdély sok részének emeléséről, bizonyos iparágak megteremtéséről, gazdálkodási módszerek meghonosításáról van szó: tervszerűen elhelyezett mintaintézmények megfelelő iskolákkal összekötve, összehasonlíthatatlanul rövidebb idő alatt nyélbeüthetik azt, mint a természetes fejlődés vagy az állami szubvenciók sokszor felsült rendszere. Colbert Franciaországa és Nagy Frigyes Poroszországa sok jó példát mutat erre vagy hasonlóra. És ezen a téren is hatalmasat teremthetne a közszolgálat, katonai fegyelem keretei közt, a munkavezetők és kiképzett munkások törzse köré csoportosítva.

Nem akarom bonyolítani a főgondolatot azon mellékhatások megmutatásával, amelyek belőle természetesen kiágaznának. Nem térek ki a női közmunkák organizálására, amely az általános polgári szolgálattal összefüggésben lehetővé lenne, elsősorban a közegészségügy, a köznevelés, a kiseddápolás terén. Vagy a büntető kényszermunka átalakulására, amely kimozdítaná büntetőrendszerünket abból a holt ágból, amelyben reked és amelyből félszázadnál régebben próbálják kiemelni célszerűbb, eredményesebb, a modern lélektannak és szociális felfogásnak megfelelőbb formákba. Természetes, hogy az így átszervezett közszolgálat megtalálná a termékenyítő kapcsolatot a közélet legkülönbözőbb ágjaival.

A világháború megtanította a politikusokat, nemzetgazdákat csökönyös előítéletek, megszokott és benőtt felfogások félrehajtására és csodálatosan gyökeres intézkedéseket váltott ki mindenfelé. Ezért nem látom utópikusnak ezt a reformtervet sem, sőt annyira logikusnak és Kolumbusz-tojásszerűnek vélem a militarizmus kérdésének megoldására, hogy szükségképpen fel kell merülnie többfelé és, ha felmerül, egyik vagy másik formában meg is fog valósulni. Amelyik állam a legnagyobb következetességgel és bölcsességgel fogja azt keresztülvinni, hatalmas ugrással előzi meg vetélytársait mind kulturális fejlődés, mind katonai készültség tekintetében.

Lehetetlen volna, hogy egyszer Magyarország kezdeményezése törjön utat a művelődés haladásának? Nem lehet máskép,

mint hogy pár évtizeddel később utánozza azt, amit a nyugati szomszédai megalkottak s hogy, mint annyiszor történt, még a saját fiai közt felmerült gondolatokat és találmányokat is csak akkor fogadja be, ha azok már külföldről, ott kivívott sikerrel térnek vissza hozzá?

György János: Az angol politikai képmutatás.

Az a mindannyiunk előtt ismerős tény, miszerint a földön a legtöbb népet saját politikai és gazdasági igájába hajtott angol nép hirdette a leghangosabban, hogy a nagy háborút a kis nemzeteknek a központi hatalmak s különösen Németország katonai zsarnokuralmától való megszabadítása végett kell vívni a véksőkig — ez a tény ellenségeink sorsának sötét tragikumából ered. Természetes, hogy valamely nemzet köztudatában az a gondolatkör a legélénkebb, amely az illető nemzet állami létalapjait tevő jelenségeket a legvilágosabban jelzi. Az entente-államok között ez a gondolatkör az idegen népek leigázó kizsákmányolását támogató hódítópolitika gondolatköre volt. Mi hozhatta volna létre a germán, protestáns és alkotmányos egyeduralmú Angliának természetellenes szövetkezését az ugyancsak germán, protestáns és alkotmányos egyeduralmú Németbirodalom ellen a szláv cárizmussal vagy a köztársasági, latinfajú, katolikus Franciaországgal, ha nem valamilyen a fajnál, egyházi jellegnél, államformánál sokkal mélyebben fekvő érdekközösség. Az entente vezérlő államai azok a nagyhatalmak voltak, amelyek a legrégebb idő óta és a legnagyobb mértékben hódoltak az alsóbbrendűeknek tekintett népek fölötti uralomszerzés, uralomgyakorlás haszonhajtó szenvedélyének. Ámde a világszerte terjedő felvilágosodás nyomán a leigázott népekben megerősödő önrendelkezési akarat miatt az elnyomottak fölötti kiszopolyozó uralom gyakorlása magukat az elnyomó államokat az uralmi szenvedély növekedésével egyenes arányban veszélyeztette, önmaguk imperialista hatalmuk alapjait az általános történelmi fejlődés ellenállhatlan erejétől megrendülni érezvén, a fuldoklók kétségbeesésével fogtak össze azoknak a hatalmaknak a megsemmisítésére, amelyek a vesztükre alakuló történetfejlődésnek akár közvetlen, akár közvetett támaszai lehettek.

Az ententenak ily értelemben vett önvédelmi (mert életmentő) harca két célt lett volna kielégítendő. Egyik a növekvő uralmi vágy kielégítése újabb hódítással; másik saját imperialis uralmi rendszerük életének meghosszabbítása a versenytársaik letiprásával.

Cím azonban — természetesen — mindig olyan kell egy harchoz, mely a bűnt, a felelősséget, a veszélyt, ami tényleg a harc vállalóját terheli legnagyobb mértékben, az ellenfélre hárítja át,¹ Enélkül a nemzetnek közvetlenül saját létét veszélyeztető szenvedélyei nem lennének a mások megsemmisítésére

¹ Ez a cikk a Londonban szerkesztett *Statsman's Year-Book* adatain és személyes impressziókon kívül főleg az India felszabadítására alakult hinduk szervezetének a kiadványaira támaszkodik.

irányíthatók és a pusztító indulatok nem nyernék meg igazság-érzettől mit sem feszélyezett ideális háborús szabadságukat. Ez a cím tehát nem lehetett más, mint az entente-hatalmak legfontosabb létérdekét jelző s azért öntudatuk homlokterében álló népelnyomás.

Hogy mennyivel hatalmasabb uralmi egységet bomlasztó tényező volt a népelnyomás ellenségeinknél, mint minálunk, azt az orosz birodalom eddigi sorsa máris eléggé bebizonyította. Az alábbiakban arra kell rámutatnunk, hogy ha más formában is, de lényegében ugyanaz a jövő vár az angol birodalomra. Tizenöt évvel ezelőtt, oxfordi akadémiai tanuló koromban volt alkalmam beszélgetni indiai jogászfjakkal Angliának Indiához való viszonya felől. A legnagyobb meglepődéssel láttam a mélységes elkeseredés szította azt a mindannyiok szeméből szikrázó gyűlöletet, amire a föld e legjámborabb népének fiait képtelennek véltem. Am, ha áttekintjük az angolok indiai uralmának minőségét s eredményeit jelző számadatokat vagy kijelentéseket, akkor az indiai bennszülött értelmiségnek erős angolelleses érzületén egyáltalán nem fogunk csodálkozni, sőt inkább azt fogjuk érthetetlennek találni, miként volt képes az a százmilliókat számláló népesség — sokszerű faji, vallási, műveltségi megosztottsága dacára — eddig is viselni az angol uralmat.

India utolsó 150 évének történetében egyik legfeltűnőbb jelenség az éhínségek előfordulásának korszakonkénti sűrűsége. A 18. század utolsó három tizedében (1769—1800) — amikor még az angol uralom nagy kiterjedést nem vett — csak négy esetben fordult elő éhség. Holott már a 19. század első felében (1802—1838) tizenkét, a második felében (1854—1908) pedig harmincöt ízben ismétlődik — a földnek ez egyik legdúsabban megáldott helyén e bámulatosán igénytelen nép között — az éhínség. Mi lehet az oka az egyre sűrűbben ismétlődő éhínségeknek,² mikor nyugaton a forgalomnak terméskiegyenlítő tökéletesbülése az éhínségeket csaknem teljesen megszünteti? Megállapítható az, hogy az éhínségek főoka nem az Indiában rendelkezésre álló tápszermennyiség elégtelensége. Mert például egyedül az 1912—1913. éhínséges évben 1300 millió frank értékű élelmiszert szállítottak el Indiából. Tápszert tehát terem bőven, csakhogy azt a bennszülött lakosság, roppant szegénysége miatt, nem bírja megszerezni. Amíg ugyanis az angol ember átlagos évi bevétele 1050 frank, addig az indiaié 21-szer kevesebb, vagyis évi 50 frank. Ha pedig csak a 85%-nyi parasztlakosság bevételét számítjuk, akkor az csupán fejenkénti 31 frankot tesz — ami mellett nem nehéz éhenpusztulni.

További kérdés most az, mi okozza a népnek ezt az önfenntartásra képtelenné tevő borzalmas szegénységét. A nyomor egyik általános oka mindenesetre a forróégyövi népek ismert renyhésége. Amde az ebből származó bajt rettenetessé súlyosbítja az elviselhetetlenül nehéz adózás. Így például az 1800 millió frankra becsült 1912—1913. évi termésértékkel szemben a földadó összege 750 milliót tett ki. Ez adóteher annál nyo-

² Ez éhínségek csak az 1891—1900 közötti tíz év alatt 19 millió lélekszámmra menő áldozatot követeltek, holott az összes háborúk 107 év alatt, 1793-tól 1900-ig 5 millió embert pusztítottak.

masztóbban nehezedik a népre, mert abból rossz években sem engednek el.³

Am, ha az angolok által szedett adónak ez az óriási összege — mely gyakran felülmúlja a hozadék felét, sőt annak 65%-ig emelkedik —, ha ez az adó népjóléti célokra fordítatnék, akkor súlyossága dacára is, alig lehetne emberirtó. A kincstári bevételeknek tetemes része azonban épp az idegen népeket és az indiaiakat is függőségben tartó katonai célokra emésztődik fel. Amíg a világ minden részéből összeharácsolt bőségben úszó anyaország kiadásainak a hadiköltség 14%-át teszi, addig az éhínséges India bevételeiből 22%-ot fordítanak katonai célokra. Ahol pedig, mint például Kanadában, a legkevesebb — 5% — a hadikiadás, ott a legnagyobb — 1250 frank — az évi, fejenkénti jövedelem átlaga. India lakói azonban nemcsak pénzben, de vérben is a legtöbbet kénytelenek áldozni Anglia világhódító vágyai kielégítésére. „A mostani háborúban Indiát rákényszerítették, hogy százezrekre menő csapatokat küldjön Anglia harcainak a megvívására Afrikában, Perzsiában, Mezopotámiában, Arábiában, Egyiptomban, a Dardanelláknál és Franciaországban. India egész aranytartalékát elhurcolták Angliába s a fejedelmektől és a néptől milliárdokat sarcoltak a császári hadipénztár számára.”⁴ Hasonlóképen kellett Indiának viselnie az angol uralom öregbítésére két afgán, két kínai, valamint egy-egy perzsa, abessziniai, maláji, szudáni, egyiptomi, búr és boxer háború terhét.

A dologi és személyi erőforrásoknak ilyen kihasználása mellett India közműveltségi, közegészségi, népesedési állapotai szerfölött elhanyagoltak. Angol kimutatások szerint az indiai lakosságnak csak 6%-a — 11% férfi és 1% nő — bír olvasni és írni. A szegénység és tudatlanság következtében is, a rendes orvosi kezeléssel megelőzhető lázas betegségek (himlő, kolera, gyomorbajok, malária stb.) okozta elhalálozások száma rendkívül nagy. Így például 1910-ben a betegségek okozta 5 millió 739 ezer halálesetből 4 millió 341 ezernek az oka volt lázas betegség. A lakosságnak természetből is petyhüdt energiáját a sűrű betegeskedés meg a nagyarányú halálozás még inkább megbénítja. Az 1901. évi kimutatás szerint az akkori 232 milliónyi angol uralom alatt sínylődő lakosságból csaknem 28 millió volt állandóan beteg, önként érthető, hogy az elhárítható betegségek és halálozások e roppant aránya mellett a születések száma kevéssel múlja felül a halálozások számát. Amíg ugyanis Angliában a természetes népszaporodás 1000 lélekszáma 11,4 (Bulgáriában 18,2), addig Indiában — a rendkívül magas születési arányszám (1000 leiekre 44) dacára — csupán 5,6. Ez állapotok ellenére 1916-ban az angol kormány közegészségügyre csak 1 1/2 milliót, katonai kiadásokra ellenben 23 millió fontot költött és 203 ezer főnyi rendőrséget tartott fenn, noha India népe a milliók inséghalálát okozó kiszipolyoztatása dacára is oly távol áll még az általános erkölcsi elaljasodástól, hogy Indiában a 100 ezer főre eső szabadságvesztés büntetések száma az angliainak

³ Az utolsó 75 év alatt évente Indiából kivont vagyoni értékét angol közigazdászok évi 750—1125 millió frankra becsülik.

⁴ L. *Selfgovernment for India*, Stockholm, 1916. 73. l.

$\frac{1}{3}$ -át sem éri el (Indiában 211 az angliai 640-nel szemben!). A katonai kiadásokat követő legnagyobb összegű költségvetési tétel, 19 millió fontot meghaladó összegben, szintén csaknem kizárólag az angolok jövedelmét gyarapítja, amennyiben — amint a hadseregben sem tiszt, sem altiszt nem lehetett indiai bennszülött, úgy a legújabb időkig polgári hivatalt sem viselhetett. Jelenleg a 6280 főnyi magasabbrangú tisztviselő közül mintegy 630 —10% — az indiai; ez $\frac{1}{19}$ -nyi indiai tisztviselőnek a fizetése azonban nem $\frac{1}{10}$ -e, hanem csak $\frac{1}{15}$ -e az összes tisztviselők fizetésének.

A föld kincseinek elszállítására szolgáló vasutak építésére és fenntartására fordított kerek 14 millió font után a kiadások legnagyobb tétele az adószedésre költött közel 8 millió font.⁵ Am a nép közvetlen kizsarolását mutató e fő kiadási tételek mellett (az egész évi költségvetés 85 millió font) a közoktatási, közegészségi tételek annyira eltörpülnek, hogy azok külön főcím alatt nem is szerepelhetnek.

Miként tűrheti egy összesen 300 milliónál több főt számláló ősműveltségű nép egy tiszszerte kisebb nemzetnek ilyen életsorvasztó uralmát?

E kérdésre egyik felelet a népnek általános szervezetlensége mellett az a határtalanul béketűrő szelidsége, melynél fogva mindenkor szívesebben elszenvedi másoktól a bántalmakat, mintsem önmaga bántalmazzon másokat.

Másik felelet az angol kormány szigorú intézkedései bármi politikai mozgalom keletkezésének meggátolására. Érvényben van egy 1818-ban kelt törvény, „mely szerint bárki deportálható minden indoklás és bírói eljárás nélkül”.⁶ E törvény alapján a szólásjogot, a sajtót, a gyülekezési jogot, a fegyverviselést stb. korlátozó jogszabályok bármi megsértését nyomban a kellemetlenkedők összefogdosása, letartóztatása s India területéről való eltávolítása követheti. Fegyveres felkelésnek minden lehetőségét — azonkívül, hogy indiaiak a hadseregben még altiszti rangot sem szerezhetnek —, különösen az egész nép lefegyverzésével igyekeztek megakadályozni. A lefegyverzést az 1857-iki lázadás után 1881-ig hajtották végre s ekkor az indiaiaknak a fegyvertartást egyszersmindenkorra eltiltották — védtelenül hagyva az embereket vérengző állatok és rablók támadása ellen.

Az angol uralomnak ez emberpusztító kegyetlenségével szemben az imperializmus hívei egyfelől a hinduknak önkormányzatra való képtelenségére, másfelől pedig arra hivatkoznak, hogy az angolok indiai uralmának megdőltét japán uralom keletkezése követhetné. Am e kifogások egyike sem tartható.

A hindu nép önkormányzatra való állítólagos képtelenségének látszatát az keltette, hogy e nép ősidőkből eredő mély, kifinomult lelki műveltség birtokában mindenkor nagyobb jelentőséget tulajdonított a szellemi értékeknek, mint a gazdaságiaknak vagy politikaiaknak. E helyzetében időről időre könnyen esett zsákmányául olyan ellene törő durvább népeknek, amelyek szemében csak az anyagi vagy hatalmi javaknak volt

⁵ L. *Statesman's Yearbook*, 1917. 136. 1.

⁶ L. *Selfgovernment for India*, 75. 1.

igazi értéke. Viszont közismeretű tény, hogy a tulajdonközösséggel kapcsolatos azt a kollektív községi kormányzati rendszert, amelyet a nyugati műveltség legkiválóbbjai közül is számosan (Platón, Fourier, Owen) a társadalmi fejlődés eszményéül tekintenek, India népei képezték ki a legjellegzetesebben. De nyújtanak mai tények és meggyőző bizonyítékokat. Ilyen tény például a kötelező, ingyenes általános népoktatás bevezetése számos bennszülött kormányzatú államba, szemben azzal, hogy az angolok a saját uralmuk alatt e követelés teljesítését megtagadták. Ez okból amíg például Britindiában a tanulók száma a lakosság összes számának csak 3,12%-a, addig a le nem ligázott Baroda államban ez a százalékszám 12,25. Ennek megfelelően Britindiában az iskoláskorú gyermekek közül csak 30% fiú és 5% lány jár tényleg iskolába, holott a független Barodában minden fiúgyermek, a lányok közül pedig 81% jár iskolába. A közoktatásra kiadott költség Britindiában a költségvetési összegnek 3,5, Barodában ellenben 10,5%-a, vagyis éppen háromszorosa.

Az, hogy az angolok (indiai ezredeinek kivonulását japán légiók bevonulása követné, egyáltalán nem szükségképi, sőt, ha valaki a társadalom békés irányú fejlődésében hisz, akkor az az ilyen esélyeket szükségképen kimaradandóknak véli. Ahhoz tudniillik, hogy a nemzetközi életben a gyengék az erőseknek csak úgy szabad martalékaul eshessenek, mint az oktalan vad állatok között, ahhoz az ököl jognak a nemzetközi érintkezésben való további uralma kellene. Amde, amint a polgárok egymás közötti gazdasági és jogi viszonyainak szorosabbra fűződésével meg kellett szűnnie az erőszak uralmának az egyes államokon belül, úgy viszont az egyes államok, nemzetek között kialakult kereskedelmi, műveltségi, néprajzi kapcsolatoknak meg kell szüntetniük az emberiség kebelében is az erőszak uralmát. Ezért nem követheti az angolok indiai uralmát a japánoké, — emiatt forog veszélyben az angol világhatalom e magvával együtt maga az egész angol világhatalom, ez okból látják az angolok oly sokszorosan nagyítva a népjograblás szálkáját a központi hatalmak szemében, a gerenda veszélyes nagyságát érezvén saját szemükben; — ez okból kell óvakodnunk hasonló képmutatástól, ha egységes államként élni kívánunk.

Vajjon az Indiát sújtó angol elnyomás fog-e ez alkalommal az 1857-ikihez hasonló felkelést felidézni, azt nem tudhatjuk. De az bizonyos, hogy számos indiai már évek óta inkább ölni vagy halni kész, mintsem tovább tűrje az angol uralmat. Az angolok ellen elkövetett politikai és más természetű merényletek száma, az indiaiak egyébkénti béketűrő szelídségéhez mérten, szerfölött nagy. Hivatalos megállapítás szerint csupán Bengálban már „1910—1913 között 26 olyan gyilkosság és 9 olyan politikai orvgyilkosság követetett el, amelyeknek a tettesei az üldözés elől elmenekültek”. Ilyesmi csak úgy lehetséges, ha a nép a büntetés elől bujkáló tettellessel titokban együtt érez s annak menedéket ad.

Az angoloknak azzal való dicsekvésére, hogy India elszakadás helyett önkéntes vagyon- és véráldozattal segíti Angliát a központi hatalmak ellen, az „indiai nemzeti párt” e segítség

erkölcsellenes indokainak jellemzését adja válaszul. Ez a párt azt állítja, hogy az angol ügy indiai támogatói vagy jó pénzért bármilyen célért egyaránt küzdő zsoldosok, vagy léha kalandorok, vagy harctéri szolgálatba menekülő bűnözők, vagy angol gazdasági és hatalmi nyomás kényszere alatt álló egyének, de nem szabad erkölcsi önelhatározásuk birtokában lévő bennszülöttek. Mindenesetre érdekes megjegyezni, hogy — mintegy az indiaiak elszánt függetlenülési akaratának engedményeket téve — a volt bengáli kormányzó, Fräser Endre (aki 1871 óta foglalkozik indiai ügyekkel) az indiai problémáról írva⁷ az indiai önkormányzati jogok kiterjesztésének szükségét emeli ki. Holott az indiai ügyek hivatalos intézésében közvetlenül nem érdekelt nagy angol közönség hangulatának kifejezőjeként Youngusband Ferenc Indiában született és ott hivatalos szolgálatot is teljesített cambridgei földrajzi tanár India kormányzatát illetően az indiaiakkal való megegyező együttműködés mellett a harctéren elesett és az erőszakot dicsőítő Grenfell Gyula példáját állítja mintaképül. (Lásd u. o. 268—74. 1.) Szerinte általában is: „Grenfell valódi példányképe volt az egész igazi angolnak... tetőtől talpig harcos, oroszlánszívű a háborúban, szépséget erővel, kellemest vadsággal egyesítve ... Magassága meghaladta a hat lábot... A pillanat heve magával ragadta akár díjbirkózó leverésére, akár akadályversenyzésre, akár költeményírássra vetette magát.” Ez eszményképül dicsőített Grenfell felfogásában: „E földön a vizslák a legszebb lények.” Mint a vadász-kutyákban, az emberben is: „a harci izgalom megelevenít minden, minden tekintet, minden szót, minden tettet... Soha, de soha olyan jól, olyan boldognak nem éreztem magamat (mint a háborúban), semmit annyira nem élveztem” (mint a harcot), — s ezt az utóbbi kijelentést megismétli harctéri halálos ágyán. Ennek megfelelően a háborút öncélként így magasztalja:

*And he is dead who will not fight;
And who dies fighting has increase.*
(„Aki harcra nem vágy halott,
Jobbat nyer, ki küzdve hal ott”...)

Idézzük még ehhez Youngusband professzornak azt a megjegyzését, mely szerint „e költeménynek minden jövő angol megihletése végett bele kellene itatódnia az angol nemzetbe” s fűzzük ehhez még e kijelentését: „az indiaiak egész történelmük folyamán az önkényuralmi kormányformákhoz szoktak hozzá” és aztán tisztában lehetünk vele minő kommentárral kell kísérnünk az angol parlamentnek 1917 augusztusában tett azt az ígéretét, mely kilátásba helyezi: „Az indiaiaknak a közigazgatás minden ágába leendő fokozódó bevonását, az önkormányzati intézmények fokozatos kifejlesztését, mígnem Indiában egy a brit birodalom kiegészítő részét képező felelős kormány létesül.”⁸

⁷ Lásd: *The Nineteenth Century*, 1918 február, 275—85. 1.

⁸ Kitűnő munkatársunknak ezen aktuális és érdekes cikke kétségkívül hozzá fog járulni az angol-ind probléma megértéséhez, bár az a benyomásunk, hogy az elnyomottak iránti nemes lelkesedése olykor talán túlszigorúvá és egyoldalúvá teszi ítéletét

Lencz Géza: A tanszék szabadsága.¹

Ezelőtt 246 esztendővel történt, mikor a reformáció elleni üldözés hullámai a legmagasabbra hágtak s az úgynevezett gyászévtized napja véres, sötét fellegek között tündezett elő, hogy egy kis könyv jelent meg az akkori egyik tiszteletes, tudós debreczeni prédikátornak, Komáromi Csipkés Györgynek tollából. A kis munka Bársony György váradi püspök előző esztendőben megjelent *Veritas toti mundo declarata* (Az egész világ előtt kimutatott igazság) című s a legsötétebb üldözés rémes napjait bevezető támadó irat ellen védekezik s mintegy utolsó tiltakozó, keserű jajkiáltás az elkövetkező jogtalanság ellen. Címe az éppoly szerény, mint amily szilárd meggyőződésű debreczeni prédikátor művének: *Molimen Sisyphium*, sisiphusi fáradság, vagyis ama törekvésnek hiábavalósága, amelyet nagyságos Bársony György váradi püspök és szepesi prépost hiába igyekszik bizonyítani, hogy a reformátusok Magyarországon nem lennének helvét hitvallást követők. Íme a világosság és sötétség küzdelmének egyik fázisa ez a lelki életre átvive; a saját jogaiért vívódó lélek nagy tragédiájában egy epizód. Az iratás helyét így nevezi szerző: *Theopolis Hypozygiades*, tehát Istennek városa, mely járom alá vettetett. Ez volt Debreczen az 1672-ik esztendőben.

A dolgot hosszabban magyarázni nem szükséges. Az újra és újra felmerülő vádakkal szemben, mely vádak az üldözés jogosultságát akarták bizonyítani, hangoztatja Komáromi Csipkés György, hogy *molimen Sisyphium*, sisiphusi munka azt bizonyítani akarni, hogy a reformátusok nem helvét hitvallásúak. A sisiphusi munka pedig lehetetlenség. Tekintsünk most el attól a végső halálhörgéstől, mely a fojtogató ellenségnek eszméletének utolsó pillanataiban odakiáltja: megölni megölhetsz, de jogod nincs hozzá, vádjaid hamisak, bebizonyíthatatlanok; tekintsünk el a léteihez törvényes jogokat szerzett protestantizmus jogaihoz való ragaszkodásától. Hiszen az az idő elmúlt és sohasem lesz rá többet szükség, hogy még egyszer a szabad meggyőződés védelmére törvényileg elfogadott konfessziókra kelljen hivatkozni.

Manapság szabadon követheti kiki vallásos meggyőződését, az meg éppen nem jut senkinek eszébe, hogy a hittudományt, mint olyant, bármivel is korlátozni akarja. Szabad tudósoktól egész serege a hitkérdésekkel foglalkozó dolgozatoknak jelenik meg évenként s részemről szeretem elolvasni azokat a hozzászó-

az angol uralommal szemben, az *audiatur et altera pars* elvének megtagadásaival. Így nagyon is vitatható, hogy egy megvadult professzorocska kiabálása inkább tekinthető-e az angol nép véleményének, mint a volt bengáli kormányzó nézete, vagy az angol parlament határozata? *A szerk.*

¹ A szakkörökön túlmenő érdeklődést keltett az a vita, mely a debreczeni egyetem teológiai fakultásán az egyik katedra betöltőjének tanszabadsága kérdésében felmerült. Mikor készséggel adjuk ki az említett fakultás egyik érdemes tagjának fenti cikket, mely előmozdítja az eszmék tisztázását, külön is hangsúlyozni kívánjuk, hogy a másik álláspont ellenvéleményének épp oly szívesen teret nyitunk. *A szerk.*

lásokat, ahol a felekezetek nézeteivel hivatásszerűleg foglalkozókon kívül állók mondanak véleményt. Sőt a vallástudománynak felekezetektől való önállósítása ellen sem lehet elvileg kifogást tenni. Elvégre ha valaki a jelenlegi felekezetekkel megelégedve nincs, akár egészen új filozófiai vallást is konstruálhat. Ilyen értelemben a meglévő felekezetekkel való foglalkozás, viaery valamely új vallás létesítése céljából kétségtelenül lehet külön vallástudományi fakultást létesíteni. Megjegyzem azonban, hogy manapság még ilyen nincsen. Mindenik teológiai fakultás valamelyik egyház részére nevel papokat, tehát valamely felekezettel vonatkozásban áll, ha nem felekezeti intézet is. Úgy hogy tehát a debreczeni teológiai fakultásra nézve is kimondhatja a törvényhozás, hogy azt ilyen vallástudományi fakultásnak kívánja tekinteni. Az esetben hasonlót kell tenni a pesti és az esetleg felállítandó új evangélikus teológiai fakultással is. Jogi részéről a dolognak én most nem kívánok szólni, hogy és mint volna ez lehető. Azonban minden kétségen felül áll, hogy jelenleg a debreczeni teológiai fakultás az összes vonatkozó iratok szerint református. Valahogy a kifejezést félre ne értse senki. Minden felekezettől független állami fakultás a debreczeni teológia, azonban specialiter református papnevelőintézetnek felállítva. Soha senkinek eszébe nem jut ennek állami jellegét elvitatni akarni. Sőt a reformátusok azt tartották mindig legnagyobb vívmányuknak, hogy állami egyetemen református teológiai fakultás helyet foglalhat. Valami ellenkező aknamunkára gondolni oly hülyeség lenne, amelyet azokról a reformátusokról, kik az orruknál tovább nem látnak s kik más felekezeteknél hasonló pretenziók számára utat egyáltalán nem akarnak nyitni, feltételezni sem szabad. Persze amily becsületesen megtartják a maguk részéről a paktumot, épp úgy kívánhatják, hogy a debreczeni fakultás csakugyan református teológia legyen.

Az ehhez való jognak elvitatni, az ellenkezőnek bizonyítani akarása *molimen Sisyphium*, tehát lehetetlen munka, éppen úgy, mint valamikor a Bársony Györgyé volt, bármilyen részről történjék is ez a törekvés. Nem emeltek szót ilyen felekezeti célú fakultás felállítására ellen alapításakor, pedig ki volt mondván, hogy a kálvinisták számára állítják azt fel s nem lehet ma sem ilyennek felállítása ellen kifogást tenni, mihelyt olyan tömege az embereknek kívánja azt, akikért érdemes a kívánság teljesítése. A református egyház pedig elég jogot szerzett a múltban s elég érdeme van a jelenben, hogy ilyen kívánsága teljesíttessék. Ha állíthatnak az egyetemen a legcsudálatosabb tudományok számára tanszéket, állíthatnak valamely felekezeti szent könyveinek, történetének, hitének tanulmányozására is annyit, amennyit éppem szükségesnek tartanak. A tanszék szabadságáról a debreczeni teológiai fakultással kapcsolatban kívánok szólni s ezért volt szükséges fentiek megállapítása.

A debreczeni állami teológiai fakultás tehát „református”, az ottani régi teológiai intézet helyére lépett és így a fakultás minden tanszéke is „református”. Valamely tanszék azért állítatik fel, hogy betöltője a szakkörébe vágó nyomozásokat az igazságnak megfelelőleg jó lelkiismerettel és szabadon hirdesse. Részemről nem kívánok más korlátot felállítani. Első tény itt,

hogy valamely tanszék valaminek a kedvéért állítatik fel. Ez különben általában a hivatás kérdésével áll összefüggésben. Saját hivatásának obligóját érezni mindenkinek kötelessége. Egy intézet sem tűrhetne meg oly hivatalnokot, ki megkárosítására törekszik, vagy a magyar állam semminemű tanszabadsággal összeegyeztethetőnek nem tartaná oly tanok hirdetését, melyek léte ellen irányulnának és ha valamely tanszék betöltője arra a meggyőződésre jutna, hogy az ő tudománya nem érdemes önálló tudomány gyanánt való kezeletésre, hanem annak egészen más feladatot kell elébe tűzni, vagy átadja tanszékét olyannak, aki az illető tanszék hivatásának megfelelőleg akarja azt betölteni, vagy nyíltan kijelenti, hogy ez és ez a tanszék így nem állhat fenn. Átformálni akármely tanszékét szabad és lehet, azonban önkényesen a feladatával ellenkező célokra nem lehet felhasználni. Furcsa volna, ha valaki magyar közjogot akarna hallgatni s mindig azt hallaná, hogy mennyivel különb ennél az osztrák közjog vagy tulajdonképen nincs is magyar közjognak helye, mert valami egyetemes közjogot kellene kontemplálni. Eppen ilyen furcsa olvasni például, hogy a debreczeni teológiai fakultás tanszékeinél a református jelző nem jelent semmit. Hát mi itten teológiai tanárok ezen kijelentés folytán meglehetősen zavarba jöttünk, hogy mit is adjunk hát elő? Eddig úgy tudtuk, hogy a református papképzés céljait kell szolgálni tanszékeinknek. Amennyire az államéinak éreztük magunkat, éppoly mértékben éreztük azt a hivatásunkat is, hogy minékünk az állam céljait a felekezetenél kell szolgálni. Itt döntésre lesz szükség, vajjon általános vallástudományt tartozunk-e előadni, vagy hárít reánk valami kötelezettséget a református jelzői. Nem pusztán annyit, hogy a református egyház tagja legyünk, hanem meggyőződésünk tekintetében is. Mert a tudomány szabadságát egyáltalán korlátozni nem lehet, de ha valaki református teológiai tanszékét akar betölteni, annak meg kell győződnie, hogy a református vallástudomány a legtökéletesebb. Rettenetes összeütközései lehetnek az életnek, de férfias jellemnél például az az összeütközés, hogy valamely gyűlölt ügy szolgálatában álljon, nem fordulhat elő. Ezer útja van az életnek, hogy érvényesítse magát az ember. De a szívnek is megvannak a maga jogai s csak a szív és ész összhangja eredményezhet minden téren hasznos munkát. Amint minden téren különbséget szoktak tenni a névleges és igaz képviselők között, úgy nem lehet senki hívatottság nélkül valamely tanszék betöltője, sem. A száraz betű pusztá skolaszticizmusra vezet. A betűhöz léleknek is kell járulni, mely tudjon saját tárgyáért lelkesedni. Minden tárgynak megvan saját természete, lélektana, melybe bele kell élni magát a tanárnak, a mikrozoák világa éppoly odaadó kezelést igényel, mint akármilyen más. Hát még ahol az emberiség legnagyobb szellemi javairól van szó, hogyne volna szükséges pláne a nyilvános bizalom megszerzése. Más szóval ez azt teszi, hogy a tudomány az élet számára van. Szerintem a tudomány képviselőit nem az élettől elzárni, hanem inkább saját szakkörükkel megegyezőleg vezető szerephez juttatni kell. Mert hát nem úgy áll a dolog, hogy ezáltal a tudomány képviselői erkölcsi vagy anyagi függésbe jönnek valakitől, vagy valami intézménytől, mert hiszen anyagi érde-

kek keresésére nem is gondolok. Aki mindenütt anyagi érdekeket szimatol, az csak a maga lelkét árulja el. Úgy áll a dolog ugyanis, hogy valamely tudomány képviselőjének nem anyagi dolgokért kell részt vennie az élet irányításában, sőt aki anyagiakért eladja meggyőződését, az nem méltó tanszékére. En még vádnam is silánynak tartom az ilyennek felhozását. Azért magam részéről is helyesnek tartom, ha ilyen gyanúra okot lehetőleg nem ad senki. Viszont az erkölcsi felfogással ellenkezőleg áll a dolog; lehetetlennek tartom, hogy valahol szakembert befolyásoljanak s ne ő gyakoroljon befolyást másokra. Ahoval nem azért hívják, hogy tanácsát meghallgassák, oda ne is menjen. Evangéliomi elv, hogy ami talentumunk van, azzal a köznek szolgálni tartozunk s az az egészséges közélet, ahol a vezetést arravaló emberek viszik. A demokratikus intézmények azért legtökéletesebbek, mert erre megadják a lehetőséget. A vezetés ezekben nem bürokrácia, hanem élet és lélek, ahol hozzáértő emberek tanácskozásán dől el minden fontosabb ügy, feltéve természetesen, aminek idealiter úgy kellene lennie, hogy arravaló embereket visznek be az intéző testületekbe.

Egyszóval az, hogy a tanár a való élettel összefüggésben áll, egyáltalában nincs ellentétben a tanszék szabadságával, sőt a demokratikus elv megvalósulásával kapcsolatos, bizonyos esetekben pedig egyenesen szükséges. Az ellenkezőre példa volna, ha az orvosokat kórházak nélkül akarnák tanítani. Ísry van ez minden praktikus tudománnyal, amilyenek már Calixt György nevezte a teológiát is. Mondottuk, hogy lehetne a teológiát teoretikus tudománnyá is tenni s felekezeteken felül álló vallástudományi fakultást létesíteni. Az esetben persze a felekezettel való minden kapcsolat megszüntethető volna, de viszont az sem volna kívánható, hogy a felekezetek itt nevelje papjait. Ennek erőszakolása volna a legnagyobb lelkiismereti kényszer. Az ilyen fakultás nevelhetne egy-két dilettáns vallástudóst, egyébként azonban, praktikus cél nélkül, szükségképpen elnéptelenednék. Eleddig azonban éppen a liberális teológusok hangsúlyozták a teológia praktikus voltát és pedig két irányban. A már említett Calixt és utána a pietisták és az ez úton haladó újabb irányzatok a vallásos kegyességre fektették a fősúlyt anélkül, hogy a tannal ellentétbe helyezkednének. Kant és követői meg a vallást a praktikus ésszel hozzák összeköttetésbe, tanok helyett a morális elveket hangsúlyozzák. Egyszóval, ami önként is érthető, éppen a liberális irány domborítja ki a teológia praktikus oldalát. Hogyan lehet tehát a hittudomány egyháztól való elkülönítését vitatni, míg ott neveljük a jövőző lelkészeket? S vegyük az állam érdekét. Hát nem azért volna mindennemű teológiai fakultás államosítása reá nézve kívánatos, hogy ezáltal a felekezetekre befolyást nyerjen, az esetleges államellenes tendenciákat ott elfojtsa¹? S vajjon miáltal érheti ezt el inkább, mintha a fakultás tanárai, az ő emberei által az illető felekezetet magához tudja láncolni, azoknak a tanároknak ott vezető szerepet tud biztosítani. A tanszabadság révén ezt az összeköttetést megtagadni akarni nevetséges erőlködés. Hiszen minden tanár részt vehet és részt vesz saját egyháza közéletének vezetésében, csak a teológiai tanár ne tehetné ezt? Ha az ő vizsgálódásának objektuma valamely felekezet, csak

természetes, hogy attól mesterségesen távol nem tartható. Bár csak minden felekezeti olyan bizalommal volna az állam iránt, hogy rábízna papképzését, persze úgy, mint a reformátusok tették, hogy a fenntartási költségek tovább is fizettetnek, az összes alapok és alapítványok az állami egyetem céljait szolgálják.

A tudomány, mint olyan, teljesen szabad, csak meglegyen valakiben a hivatás hozzá. Azonban hozzátettük, hogy jó lelkiismerettel hirdesse mindenki az igazságot. A tanszék minden tudományra nézve a legfőbb fórum s ezért, hogy minden tudománynak más főuma van. Legtöbb esetben a más terekre való elkalandozás rövidesen kudarccal végződik. De ne felejtjük el, hogy vannak ismét tudományok, amelyek teljesen szubjektív természetűek, ahol tehát sokat határoz az aplomb, a tekintély, mellyel fellép valaki. S ki előtt ne volna tekintély egy tanszék betöltője, még ha egészen más szakkörbe vág is bele az ő tudománya. Azt tartom én ismét a tanszék szabadságával össze nem férőnek, hogy valaki nagy közönség előtt úgy gerálja magát, mint valamely idegen szakban szaktekintélyt és általa éppen praktikus célú tudományoknál káros következményeket is okozzon. Mindenesetre konfúziót keltsen azonban sokakban az igazság felől. Egy tudományág fejleményeivel egymagában is elég tisztában lenni s már a kartársak iránti kötelesség is int, hogy mindenki a maga kaptafájánál maradjon. *Ne sutor ultra crepidam*. Pál apostoltól fogva mindig elv volt, hogy idegen búzába senki ne vágja sarlóját. Ki kell jelentenem, hogy nem arról szólok, hogy valamely tudományt mely irányban képvisel valaki, hanem az emberi tudomány esetleges eltévelyedéseiről. A tanszék óriási felelősségével áll ez összeköttetésben, melyet ez alkalommal legyen szabad csak így megérintve hagynom. Amily nagy áldás a tanszék szabadsága, éppoly veszedelem, társa dalomfelforgató rossz lenne annak lelkiismeretlen kezelése.

Tehát szabadság a tudomány élete. De éppen; azért szabadságszerető embereket is igényel az, olyanokat, akik szeretik a maguk szabadságát, de másokat sem bántanak szabad véleménynyilvánításukért. Nincs valami visszatetszőbb, mint a szabadság hirdetőjétől a szabadság üldözése, bármily külső burookban történjék ez utóbbi. Ez aztán igazán a reakció lólába. Bégen ragadta meg úgy a figyelmemet valami, mint Jászi Oszkár egyik vezércikke a *Világ*-ban, melyben arról az emberi természetben benne lévő hajlamról beszélt, hogy sohasem az igazi célt mondja meg, hanem mindig palástot keres tetszetős dolgok összekeverésével a saját céljainak elérésére. Ime ez a cikkem elején említett Bársony-féle: *veritas toto mundo declarata*, melynek falsítását ki kell mutatni. A tanszékszabadság nagy elve igazán védelmezendő és minden körülmények között fenntartandó, de viszont mellékcélok elérésére palástul nem szolgálhat. A hatalmi önkénykedésnek legcsudálatosabb esetei fordulhatnak itt elő, például: egy dékán vagy igazgató részéről, aki a tanszabadság megvédésének nagyvási mániájából a tanártársára mindenféle felfelé történő titkos manipulációk útján a tanszabadsággal össze nem férő befolyásoltatást akarna rábizonyítani. Hiszen utoljára valakivel való barátsága miatt is erkölcsi

befolyásoltatás vádja alá eshetik akárki. Vájjon szabad-e a tanszék szabadsága címén ezt a barátságot megtiltani¹? Hát még mennyi egyéb ürügy kínálkozik az összeütközésre, ha a tanszék-szabadsággal az egyéni szabadságot lépten-nyomon átgázoljuk. *Molimen Sisyphium*, hangzik a Komáromi Csipkés György felelete, erőszakot tenni mindennel lehet, de az igazságot és jogot megváltoztatni nem lehet. De azért ő is „Thysanodes” álnév alatt írt, „egy cafrangokkal, mondjuk bajokkal megrakott ember” álneve alatt. A jog és igazság megmarad, de a bajokat és szenvedéseket csak el kell viselni. Mielőtt győzedelmeskednének, addig sok szenvedések útját kell bejárni. Senkitől sem nyertem megbízatást, hogy a református egyház jogainak szószólója legyek. Én csak elismertem ezeket a jogokat s emiatt vettem fel önként a thysanodesi szerepet. Életemben mindig demokratikus és liberális eszmék képviselője voltam, ez talán felment silány vádaktól, melyeket célzatosan támaszthatnia valaki. Felvetett problémák állanak itt előttünk, amelyekre felelni kell és elsősorban nekünk, állami tanároknak, kötelességünk ezekre a problémákra az államot figyelmeztetni. Első ezek közül, hogy református maradjon-e a debreczeni teológiai fakultás. Legyen a döntés jobbra vagy balra, mindeniknek meglesz, a maga következménye. Hogy mi lesz a következmény, az persze a református egyházon áll. Én itt a döntést pusztán a *dara pacta* tekintetében hangsúlyozom. Mert hiszen a debreczeni teológiai fakultás nevéből a református jelzőnek törlése vagy legalább is a jelző minden jelentőségének letagadása, amint az legközelebb nyilvánosan történt, a református közzelfogással nem egyezik meg. Aztán jöhet a másik a felekezettel való érintkezés megszüntetése, az eddigi hosszas alkudozások felborítása. De mindezzel mem a tanszék szabadságának kérdése dől el, hanem új berendezkedés következik el. Ehhez pedig az államnak joga van.

Jászi Oszkár: A délszláv krízis.

Az a végzetes szikra, mely Európát felgyújtotta, a délszláv forrongásból pattant ki. Ez volt már évtizedek óta Európa *veszélyeztetett zónája*. Egy hatalmas, anyagi lehetőségekkel és szellemi energiákkal dúsan megáldott, olaszos temperamentumú és germán szívósságú nép vergődik itt több, mint egy félszázad óta a területi és állami széttagozottság bilincseiben. Az a tízmillió délszláv embertömeg, mely a modern népkultúra és kapitalizmus iskoláján át nemzeti, történelmi és gazdasági egysége izzó öntudatára jutott el, ma kilenc-tíz telephelyen él izoláltan és felaprózva. Hogy csak a nagyobb tömböket említsük: Stíria, Krajna, Isztria, Dalmácia, Horvát-Szlavonország, Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Szerbia és Macedónia, mind-megannyi mesterkélt határ és politikai választóvonal a délszláv egységre törekvő testében.

— S miért akar ez a világ mindenáron egység lenni, miért zavarja Európa és a Monarchia nyugalját? Miért kell nekünk magyaroknak, németeknek és egyéb népeknek e nacionalista handabanda miatt szenvednünk? Miért tűrjük az örökös dél-

szláv mozgolódásokat, felkeléseket, összeesküvéseket, provokációkat? Miért nem csinálnak végre-valahára rendet? Mi közünk e „túltengő önértetű és fantáziájú népek” sovíniszta túlköveteléseihöz?

Így és ehhez hasonlóan beszélnek a magyar és német sovíniszta politikusok, akik csak a saját maguk reakciós nacionalizmusát képesek megérteni s így lármázik az a nacionalista sajtó, melynek a horvátok, a szerbek és a szlovének lekicsinylése és üldözése, az öblöshangú honmentés velük szemben mindenha a legjobb boulevard-üzlet volt.

Amde, akik ismerik a történelem tanulságait és a társadalmi élet törvényszerűségeit, a fenti uszító kérdésekre így fognak válaszolni:

— Az a tízmillió délszláv ember ugyanazon okokból és jogaon küzd politikai és gazdasági egysége teljességéért, amely okokból és jogaon egykor a németek, az olaszok és a magyarok küzdöttek állami épségükért és függetlenségükért. A délszláv-ság tíz részre való tagoltsága, önrendelkezési jogának hiánya, idegen vagy mesterkelt politikai keretekbe való szorítása azt eredményezi, hogy gazdasági és politikai erői szabad kifejtésére képtelen. Az izolált partikularizmusoknak, még hozzá, az idegen függőség alatt álló izolált partikularizmusoknak mai rendszere azt eredményezi, hogy ez a tízmillió ember, akik egységben és függetlenségben viruló, gazdag és szabad államot alkothatnának, nemzeti testük felaprózása miatt a gyöngeség, a kiskorúság, a gazdasági és szellemi erőtlenség állapotában élnek. Olyan helyzet ez, mely nemcsak a kiváltságos osztályokat sújtja, de amely ólomsúllyal nehezedik a parasztok és a munkások széles tömegeire is. Mert hogyan jöhetne létre intenzív mezőgazdaság, pezsgő ipar, gazdag népies kultúra, ha nincs egységes fogyasztópiac, nincs az egész nemzet minél gyorsabb érintkezését szolgáló közlekedés, nincs az összes erőket egyesítő közművelődési politika, hanem a délszlávok gazdasága, idegen kapitalista érdekeltségek önző kizsákmányolási területe, a közlekedési utak fejletlenek és a kormányzati tendencia inkább az egyes délszláv népek szétválasztására, mintsem egyesítésére irányul, a közművelődési politikát pedig minduntalan megzavarják az idegen érdekeltségek beavatkozásai s az ezek által kiváltott egyre elkeseredettebb nemzeti ellenállások.

A mai délszláv történelem minden lényeges ponton megisméltődése ama bajoknak és nyomorúságoknak, melyek a német, az olasz és a magyar egységtörekvéseket kiváltották. Tehát a délszláv egységtörekvés is nem valami éretlen sovínizmus, vagy nyegle nacionalizmus — bár természetesen a legkomolyabb nemzeti mozgalomhoz is mindenkor hozzátapadnak a demagógoknak és az üzletembereknek lármás túlkövetelése — hanem maga a világtörténelem fejlődési logikája, mely kikerülhetetlenül egyre nagyobb nemzeti és nemzetközi integrációk létrehozásán dolgozik, még pedig nemcsak a közvetlenül érdekelt népek, de maga az egész emberiség javára is. Mert egészen úgy, amiként a német, az olasz és a magyar egység nemcsak eme nemzeteket gyarapította és fejlesztette, hanem az egész európai, sőt az általános emberi kultúrkört is gazdagította a termelésnek és a cserének egészen új és egyre

differenciáltabb lehetőségeivel: azonkép a minden ármány és ostobaság ellenére is előbb-utóbb megszületendő délszláv egység is egy óriási lépést fog jelenteni az emberi kultúra útján, mivel tízmillió embert fog velünk alkotó kooperációban egyesíteni, akik ma a gyarmati dermedtség és nacionalista túlizgatottságnak az igazi produkcióra alkalmatlan légkörében élnek. A délszláv kérdést tehát nem lehet tartósan sem elnyomni, sem megfékezni. *A délszláv kérdésnek nincs más komoly és végleges megoldása, mint az, mely a délszláv kulturközösség számára a maga természetes földrajzi és történelmi határai között, megfelelő állami léte és nemzeti önrendelkezést biztosít.* Minél szélesebb keretekben valósul meg ez a terv, minél biztosabb alapokra helyezik a délszlávok nemzeti függetlenségét: annál termékenyebb, tannál alkotóbb, annál békésebb lesz az új délszláv ország.

A mi nagy államférfiaink mindezt még csak nem is sejtik. Évtizedeken át csak arra gondoltak, hogyan lehetne a déli szláv-ságot megnémetesíteni, megmagyarosítani, sőt megolaszosítani. Amikor pedig ez a dőre törekvés nem sikerült, akkor mesterseges ékeket igyekeztek verni a délszlávok vérkeringésébe: a horvátok ellen a szerbeket játszották ki, majd a szerbek ellen a horvátokat, majd külön szlovén, külön bosnyák nemzeti öntudatot igyekeztek tenyészteni, majd a katolikus és ortodox vallási rivalitások szításával akarták azt a délszláv egységet meghíúsítani, amelyet pedig minden új iskola, minden új vasútkilométer, minden új lappéldány, minden métermázsa többtermelés, szóval magának a hivatalos politikának minden produktív ténye napról-napra, óráról-óra erősített.

Amikor pedig ez az új délszláv lélek, ez a feltartóztatlanul kialakuló horvát-szerb-szlovén-bosnyák, sőt mohamedán szintézis egyre inkább zavarni és irritálni kezdte a hagyományos bürokrata és feudális bölcsességet: az abszolutizmus régi repertoárjához nyúltak és Khueniekkal, Cuvajokkal, sajtó-elkobzásokkal, izgatási perekkel, határrendőrséggel igyekeztek rendet csinálni azok, akik mitsem tanultak s mindent elfelejtettek.

Így jutottunk el a világháborúhoz. Ez volt a régi feudális hatalmi politika utolsó szava a délszláv világgal szemben. Majd vérrel és vassal fogják őket észretéríteni s le fogják törni Szerbia megalomaniaját! — És tényleg Szerbia, Montenegro, az egész délszlávok lakta terület a központi hatalmak uralma alá jutott. A délszláv kísértet azonban egyre vakmerőbben üti fel fejét a véres délszláv romok közepette. Mert nincs többé Szerbia, Montenegro, Albánia, Macedónia, de változatlanul ott él, ott lüktet annak a megtizedelt tízmillió embernek a tömeglelke, melynek hekuba Szerbia, Montenegro, Albánia, Macedónia, sőt hekuba Horvátország, Dalmácia, Isztria és a többi szláv telephely is: ellenben a nem-lét és a lét, a szolgaság és a szabadság, az aléltság és a kultúra kérdése, hogy ez a sok mesterkéltnél határcölöp elhordassék, ez a sok idegen, parazitabefolyás kiküszöböltesék, ez a sok bénító partikularizmus kisépertsék.

Pedig így szól és nem másképp a délszláv szfinx szava. De a Monarchia magy politikusai nem értik meg a talányos beszédét, ők a feudális erőszak és a bürokrata rutin tradicionális

emberei azt képzelik, hogy ezek a gonosz délszlávok minden áron a Monarchiát akarják szétrombolni, mindenáron el akarnak tőle szakadni. Pedig dehogyan is ezt akarják. *Még szorosabb viszonyba akarnak vele jutni, de nem gyarmati, hanem kooperációs alapon.* Azt takarják, hogy a délszláv gazdasági életet ne Bécs, Berlin és Budapest rángassa a saját kénye-kedve szerint, a mindenféle középeurópai monopolisták javára, hanem Zagreb, Sarajevo és Belgrád igazgassák a délszláv élet természetes törvényei szerint. Ez persze nagyon kellemetlen az osztrák, a német és a magyar kapitalistáknak, diplomataknak és militaristáknak, de nagyon kellemes és rokonszenves lehet az osztrák, a német és a magyar népnek, *melyeknek egyetlen vitális érdeke, hogy a délszlávok minél többet termeljen és minél akadálytalanabban cseréljen vele.*

De az entente sem érti meg a délszláv szifinx beszédét. Ő meg azt hiszi, hogy a délszlávoknak a kis államok védelme kell, a mai lehetetlen tragikomikus, operett *status quo* fenntartása; a „független” Szerbia, Montegró és Bosznia-Hercegovina! Pedig a délszláv lélek mindig és mindenkor csak egyet akar: egységet, vagyis szabad fejlődési lehetőségeket. Mindig és mindenkor azt mondta, vagy ha mást is mondott, mindig és mindenkor csak egyet gondolt a nemzeti lélek mély rétegeiben:

— Nem bánom, ám „annektáljon”, aki akar, orosz vagy német, *de egyesítsen, de egységesítsen, de szabadítsa fel a délszláv energiákat!* Mi hű szövetségesei leszünk mindenkinek, aki ezt az új rendet biztosítani fogja. Annak a hegemoniáját, annak a kulturális orientációját fogjuk követni, annak a magasabb kultúrának leszünk a közvetítői, az apostolai, amely itt végre valahára rendet és szabadságot fog teremteni ebben a véres káoszban: „*Da pacem domine!*”

Szörnyű vakság. A halhatatlan *parva sapientia*. S most, mikor a Sors a központi hatalmak kezébe adta a délszláv probléma megoldását, a vakok által vezetett világtalanok nem arra törekszenek, hogy minél teljesebbé tegyék ezt az egységet, hanem minél megosztottabbá. S ha már fogvicsorgatva — ahelyett, hogy ujjongának és örvendeznének — egyesíteni kell Dalmáciát Horvátországgal, a bihari bölcsesség legalább is arra törekszik, hogy Bosznia-Hercegovina egy külön annektált terület maradjon, örökös gennyesedő szálka a szerb integrációban.

Igen, mert ők a trializmust szeretnék elkerülni s mert állítólag Fiúméért és Triesztért reszketnek! Ó, a szegény, öreg haruspexek! Ők ma is a trializmustól félnek, amikor már a trializmus is meghaladott álláspont. Amikor a dualizmus végleges likvidálásáról van szó s arról, hogy helyébe egy szabad, demokratikus népszövetség jöjjön, mely egyedül volna képes a Monarchia történelmi hivatását teljesíteni, mely semmi egyéb, mint a kisebb nemzetek szabad fejlődését biztosítani a Dunamedencében és a Balkánon a német és az orosz moloch karjai között. A feudalizmus romjain a szabad népek szövetséges államainak kell itt előbb vagy utóbb megszületnie.

Fiúmét és Triesztet pedig ne féltsék a mély járatú államférfiak. A délszlávok önmagát éheztené ki, tenné tönkre, ha

el akarná zárni az éltető magyar, német és cseh hinterlandot. A délszlávság egy átmeneti képződmény: a nyugatot és az északot köti össze kelettel és déllel. Eme történelmi szerep ellen beszélhetnek talán egyes véresszemű, a gyűlöletes elnyomástól elvakított agitátorok, de a délszlávság géniusza egy percre sem fog komolyan elfeledkezni az ő éltető közvetítő missziójáról. De ettől teljesen el is tekintve: van elég, jó és megfelelő dalmát kikötő, miért zavarná a délszlávság a német érdekeket Triesztben és a magyarokat Fiúmében, ha a saját speciális érdekeit Ragúzában és másutt épp oly jól kielégítheti?

Különösen Magyarországnak nincs semmi oka félni a délszláv egységtörekvésektől, ha egyszer igazi történelmi feladatát átlátva azok jóakarátú támogatójává szegődik. A magyar-horvát kiegyezés okos fejlesztésével territoriális integritása mellett minden lényeges érdekét biztosíthatja úgy a tarifapolitikában, mint az Adrián.

Marad tehát egyetlen komolynak látszó érv a délszláv egységtörekvések ellen: Ha ez az új állam kialakul, a magyarországi szerbek irredentista láza még fokozódni fog. De ennek az aggodalomnak sincs semmi reális alapja. A mi szerbjeink annyira bent élnek már a magyar gazdasági és kultúrközösségben, hogy nem lehet semmi komoly okuk e rájuk nézve is szerfelett kedvező szolidaritás megbolygatására, ha két feltételük teljesedik. Az egyik: becsületes nemzetiségi politika Magyarországon. A másik: szabad gazdasági és kulturális érintkezés lehetősége fajrokonaikkal. Ez a tót és a román problémának kulcsa is, mint Kossuth Lajos már egy emberöltő előtt látnoki világossággal hirdette.

Szabad nemzetek demokratikus szövetsége, a nemzetiségi kisebbségek jogainak teljes garantálása az államokon belül: ezen alapelvek biztosítása nélkül nincs kivezető út a Habsburg monarchia és a Balkán számára. A délszláv kérdés is csak ezen az alapon oldható meg. Enélkül egy újabb és még borzasztóbb világháborúnak megyünk elébe. Ellenben a délszláv kérdés okos és méltányos megoldásával a háború logikája beteljesednék: az európai anarchia legvégzetesebb okcsomója kikapcsolódna a dunai népek zavartalan kooperációjából.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Dualizmus vagy demokratikus népszövetség.

A *Világ* egyik vezércikkében *Jászi Oszkár* behatóan ismertette *Julius Bunzel*-nek, az ismert osztrák szociológiai írónak, a Schmoller-iskola egyik jőnevű tagjának *Ungarn und wir* címen nemrég megjelent munkáját. (Graz, Leuschner & Lubensky.) Jászi Bunzel könyvének érdemét abban látta, hogy a mai magyar feudális alkotmány, birtokviszonyok és nemzetiségi politika káros hatásait híven tárja fel az olvasó előtt. Ellenben kifogásolta, hogy Bunzel a magyar viszonyokat túlságosan a német sovinizta szemével nézi, hogy mindenáron fenn akarja tartani az antidemokratikus! dualizmust a szlávok rovására, hogy a magyar múlt festésében olykor elfogult és részrehajló s végül, hogy magyarul nem tudván, elnagyolt képet rajzol honi állapotainkról.

Erre a cikkre most Julius Bunzel az alábbi fejtegetéseket küldte be, melyek pregnáns világításba helyezik az osztrák író álláspontját s Jászi Oszkár replikájával együtt alkalmazhatónak látszanak a dualizmus körül egyre sűrűbben várható viták bevezetésére.

A szerkesztőség.

I.

Magyarország és mi.

Reám nézve kellemes, egyben azonban parancsoló kötelesség, hogy néhány szóval visszatérjek arra a beható méltatásra, amiben épp most megjelent írásom: *Ungarn und wir*, a *Világ* hasábjain részesült. Mert nemcsak arról van szó, hogy hálámnak adjak kifejezést azért, hogy néhány tételtem és megállapításom itt örvendetes megértésre talált, még kevésbé, hogy néhány félreértést kimagyarázzak, melyek minden törekvés dacára, hogy írásommal szemben igazságos legyen, a bírálatba mégis belopódtak, hanem a fejtegetésnek továbbszövését sokkal inkább abból az okból tartom kívánatosnak, hogy végül is tisztázzuk azt az eddig kevésbé megvitatott kérdést, hogy az új Magyarország, amit mi mind hön óhajtunk, minő állást foglaljon el Ausztriával s a németiséggel szemben.

Alapjában véve a helyzet egészen egyszerű. Szent István óta a legújabb választójogi reformig a magyar demokrácia s a magyar királyság érdekei karöltve haladnak és a „nemzeti” nemesség Szent István-korabeli felkelése óta a legutóbbi választójogi tanácskozásokig, melyek a magyar oligarchiára oly örvendetesesen végződtek, kitűnően értett ahhoz, hogy a magyar népet az ő (a nép) érdekéért harcoló királyság ellen izgassa, amely természetszerűleg az Ausztriával való közösséget képviseli. Ezt most ismét különösen tisztán látjuk. Mert épp most jelenti ki ismét Jászi Oszkár is, aki a modern demokráciának Magyarországon legmelegebb harcosa, hogy a

dualizmus és az osztrályuralom közt mindig belső összefüggés állott fenn s azt is hiszi, hogy az egyik táborban vannak az Ausztriával való közösségnek és a belső reakciónak hívei, a másik táborban láthatjuk pedig együtt azokat, akik az Ausztriától való elszakadásért és a demokráciáért küzdenek.

Így kell-e azonban ennek maradnia? Át kell-e engednie a maradi magyar oligarchiának, hogy ő képviselje a közösség érdekeit, ne inkább a nyugati belső kultúrkapcsolatot kereső magyar demokrácia legyen az, amely politikailag is Ausztriával és a németiséggel megértésre jusson s összekötötést találjon? Szerintem ez a döntő kérdés, amit némelyik magyar demokrata szemlátomást nem szívesen gondol végig, mert — ha öntudatlanul is — most is azokba a régi közjogi szálakba van beleakadva, amiket a magyar oligarchia okos politikája (amikor a vallási és egyéb szabadság-jelszavakat nem lehetett többé Ausztria ellen kijátszani) rángat elő mindig oly eredményesen a napvilágra, hogy a magyar királyság és a magyar demokrácia sohase találjon egymásra, mert csak ők törhetnek meg véglegesen az oligarchia hatalmát.

Jászinak látszólag döntő felelete van az itt szóban forgó kérdésre. Azt véli ugyanis, hogy a dualizmusnak valamennyi legrendíthetlenebb barátja, mint Tisza, a legnagyobb ellensége a népjogok kiterjesztésének Magyarországon és így aztán a népjogok barátai (nyilván azon az alapon: az én ellenségeimnek barátai az én ellenségeim is) kell, hogy ellenségei legyenek a dualizmusnak. A legközelebbi kérdés azonban az, hogy Tisza István valóban becsületes barátja lehet-e a dualizmusnak? Ausztriában ezt egyetlen meggondolt ember sem hiszi. Mind-egyiknek sokkal inkább az a meggyőződése, hogy Tisza az Ausztriával való kapcsolat fenntartásáról csak addig akar tudni, míg Magyarország gazdaságilag elég erős lesz arra, hogy Ausztriától teljesen elszakadhasson: olyan időpont ez, amihez a háború sokkal közelebb hozott bennünket, mint némelyek hinnék.

De ha Tisza maga, a nép ellensége, a közösségnek híve volna is, szabad volna-e, hogy egyedül emiatt a nép barátja is ne legyen ugyanaz? Nem voltak-e mindig a magyar demokráciának a népjogokért való harcában a legerősebb, egyetlen támaszai épp Ausztriának és Magyarországnak közös uralkodói: az abszolút uralkodó Mária Teréziától és II. Józseftől kezdve, kik a parasztokat felszabadították, a dualista Ferencz József-ig és Károlyig, akik arra törekedtek, hogy Magyarország népei az általános választójoghoz hozzájussanak? Miért hiszi tehát a magyar demokrácia mindezekkel szemben még mindig azt, hogy a Habsburgok semmi mást nem cselekedtek Magyarországon, mint azt, hogy az általános szabadságokat fenyegették, a klerikalizmust támogatták s a szoldateszka uralmát megalapozták? Rossz néven vehetjük-e ezektől a királyoktól, ha azzal a nemességgel szemben, amelyik valóban nem a népjogokért, hanem saját előjogaiért harcol, igénybe vették az egyháznak (természetesen ingyen nem kapható) segítségét? A kuruckodó szoldateszka enyhébben viselkedett-e a néppel szemben, mint a császári?

Nézzünk egyszer már nyíltan szembe ezekkel a dolgokkal

s ne állapítsuk meg a másik félről, hogy Magyarországot nem ismeri, amíg teljesen biztosak nem vagyunk afelől, hogy a szlávokat, akikkel paktálni akarunk, alaposan ismerjük, ne jelentsük ki, hogy a másik elfogult, mielőtt teljesen tisztában nem vagyunk afelől, hogy nem befolyásolnak-e bennünket is párttekintetek, vagy ráánkmaradt jelszavak? Ausztriában nem mindenki nagy-osztrák, akit Magyarországon annak hívnak, nem mindenki dualista, akit Magyarországon annak tartanak. Ausztriában általában nem mérik a dolgokat mindenekelelt állami jogi mértékkel. Csak egy dologra nézve jött itt mindenki tisztába, aki a napi politikán túl gondolkozik: Hogy a jelenlegi állapot tarthatatlan és hogy *ennek* a közösségnek tiszta elválasztása jobb volna.

Optimisták azt remélték a magyar demokráciától, hogy kezdet fog nyújtani egy új közös szellemi törekvések alapján nyugvó, belsőleg szilárdan egybekapcsolt közösség megalkotásához, melynek külső formája teljesen közömbös volna. De ha a magyar demokrácia is a közjogi gondolatok mérgétől telítettnek bizonyul, hogy nem képes felismerni, hol vannak a valóságban az ő barátai, hol ellenségei, ha, bár öntudatlanul (abból a félelemből, nehogy a népszerű jelszavakkal ellentétbe jusson), amaz emberek ügyét szolgálja, kik őt gúzsba kötik és azok ellen küzd, kik egyedül jöhetnek segítségére: akkor persze ama német reál- és hatalmi politikusoknak marad igazuk, akik az ő Közép-Európájukat a magyar demokrácia nélkül, sőt ellenére is megcsinálандónak tartják. Akkor úgy fog történni, mint a német egységgel történt. Minthogy ez 1848-ban a német demokráciának nem sikerült, 1866-ban s 1870-ben Bismarck csinálta meg vérrel és vassal.

Julius Bunzel

II.

A németek és mi.

Valóban igaza van Julius Bunzelnek, hogy a kölcsönös őszinte kibeszélés ezekben a dolgokban nagyon óhajtott. A magyar közvélemény alig ismeri az osztrákot és viszont. Ennek az idegenségnek és megnemértésnek egyik nem utolsó oka, hogy az elmúlt évtizedekben mindig az az Ausztria és az a Magyarország találkozott, mely lényegben és gondolatban idegen egymástól. Az osztrák bürokrácia és a magyar feudalizmus olyan eltérő légkörben él, hogy teljesen képtelenek az egymás motivációja méltánylására. Javulás ebben a helyzetben csak akkor állhat be, ha a Monarchia demokratikus elemei egymással közvetlen kontaktusba jutnak, még pedig nemcsak a két *Herrenvolk*, a német és a magyar, hanem a Monarchia összes népei. Már ezért is örülni kell a kiváló író fenti nyilatkozatainak. De ezenkívül érdemleges tartalmában is több fontos szempontot vet fel, melyeknek nyílt és őszinte megvitatása javára lesz az eszmék tisztázásának.

Mindenekelelt egy vitaponttal mindjárt tehermentesíthetjük az eszmecekrét, melyet Bunzel nyilván fordítási tévedés folytán hoz fel. En ugyanis sohasem állítottam, hogy „a Habsburgok semmi egyebet nem cselekedtek, mint azt, hogy az általános szabadságokat fenyegették, a klerikalizmust támogatták és a szoldateszka uralmát megalapozták”. Én csak azt vitattam

vele szemben, hogy a dinasztíát nem szabad úgy feltüntetni, mint egy olyan erőt, mely mindig és egyesegyedül Magyarország demokratizálását és népies erőinek fejlesztését propagálta. *Sohasem tagadtam, hogy a dinasztia néhány legkiválóbb képviselőjében tényleg létezett egy ilyen törekvés. De Bunzellel szemben arra figyelmeztettem, hogy az abszolutizmus igen gyakran teljesen elhanyagolta ezt a célt s kizárólag úgy lépett fel, mint a germanizáló és klerikalizáló s a népjogokkal mitsem törődő Reichstaat képviselője.* Hogy az a Bunzel által említett demokratizáló és szociálpolitikai tendencia még ma is milyen kevésbé érvényesül, azt épp a legutolsó évek eseményei bizonyítják. Hiszen már rég lehetett volna Magyarországot demokratizálni, ha ama körök csakugyan komolyan kitartottak volna az általános választójog mellett. De mi történt? Bécs a népjogokat csak addig tolta előtérbe, míg az általuk megrémített feudalizmus teljesítette mindazt, amit a Monarchia vezető körei tőle követeltek. Ha ez megtörtént, ama bizonyos nyomás megszűnt és a magyar oligarchia szabad kezet kapott úgy a proletariátussal, mint a nemzetiségekkel szemben.

Ez azért történhetett meg, mivel a *dualizmus legbelsőbb lényegében egy osztály uralmi alkotmány.* Úgy Ausztriában, mint Magyarországon csak abszolutista eszközökkel tartható fenn: Ausztriában a 14. §-sal, Magyarországon a választójog szemérmetlen meghamisításával. Ha megdől a 14. paragrafus, ha a Kronlandok feudális maradványai végleg kisöpörtetnek, ha Magyarország demokratizálódik: akkor a dualizmus tovább nem tartható fenn, akkor a szlávok nem lesznek hajlandók tovább a nekik juttatott másodrangú szereppel beérni, akkor Magyarország színpadán a mágnások, a bankárok és a szolgabírák helyett megjelennek a munkások, a parasztok és a nemzetiségek, kik vagy közömbösen vagy direkte ellenségesen állanak a 67-es fétissel szemben.

Ez az álláspont korántsem jelenti „a szlávokkal való pak-tálást”, ha ez alatt Bunzel azt érti, hogy mi most a szlávokkal keresünk titkos szövetséget a németek ellen. De jelenti, hogy *a két nemzet egyoldalú uralmát az összes többi nemzetek, tehát a lengyelek, a csehek és a délszlávok egyenrangú szövetsége váltsa fel a hatalom eddigi birtokosaival,* persze úgy, hogy minden állam a saját nemzetiségeinek teljes szabadságot biztosít, mondjuk a Renner ismert koncepciója szerint. Bunzel a német-magyar szövetséget kifejezetten a szlávok ellen szeretné fenntartani, de nekünk ez a fegyverbarátság a mai formában nem kell, mert ameddig az tart, a *divide et impera* uralmát jelenti. Ezt az uralmat pedig bármikor ki lehet játszani úgy a magyarokkal, mint a szlávokkal szemben.

Már ebből a kiindulási pontból is láthatja Bunzel, hogy nem a *kuruc függetlenség* alapján állok (ő ugyanis azt hiszi, hogy a magyar feudalizmus régi ideológiájába bonyolódtam bele taktikai érvényesülés végett!), hanem a *demokratikus függetlenségi gondolat alapján, mely komolyan veszi a népek önrendelkezési jogát.* Nem a monarchiát akarom megdönteni, hanem csak életképes, demokratikus alapokra szeretném helyezni a mai bürokrata-feudális, a nemzetek önrendelkezési jogát és a nemzetiségi szabadságot lebilincselő osztályuralmi

szervezetet. És oly kevésbé gondolok valami gazdasági-politikai izolációra, hogy ellenkezőleg azt hiszem: egy ilyen demokratisztált népszövetség, mely a lengyel, a cseh és a délszláv kérdést véglegesen megoldja, csakhamar az egész Balkánt is szövetségi szférájába vonzaná.

Ez volna az a *reinliche Scheidung*, melyet maga Bunzel óhajt a mai megmérgezett egység helyett, amely egyedül vezethetne egy nagyszerű, békés és spontán kooperációra, a közép-európai kisebb népek szövetségére, mely egyedül biztosíthatná nagyhatalmi állásukat és zavartalan fejlődésüket a germán és az orosz malomkö között.

És ha ezzel szemben Bunzel a vérrel és vassal egybekényszerített Közép-Európára gondol, csak azt válaszolhatom: Lehet, hogy ettől a keserű pohártól átmenetileg nem leszünk megkímélve. De amilyen bizonyos, hogy a középeurópai feudalizmus előbb-utóbb el fog pusztulni, amilyen bizonyos, hogy Oroszország előbb-utóbb egy demokratikus *Bundesstaat*-tá fog átalakulni: ugyanolyan bizonyos, hogy a Dunamedencét és a Balkánt maradandó rendre másként organizálni nem lehet, mint a demokrácia és a népek önrendelkezési joga alapján.

Persze egy hírlapi polémiában teljes lehetetlenség ezt a gondolatmenetet kellőképp alátámasztani, de a közel jövőben talán módomban lesz egy önálló munkában felhívni Bunzel figyelmét a középeurópai lövészárkközösség amaz antipod képletére, mely a magyar demokrácia legöntudatosabb részének szemei előtt lebeg.

Jászi Oszkár.

Gorkij Leninék ellen.¹

A második orosz forradalom lezajlása után, a „szociális forradalom” hajnalán írta Gorgij Maxim az itt következő két cikket. Ezek az írások történelmi dokumentumok. Gorkij, aki maximalista allűrökkel a demokratikus pártok szélső balcsoportjához tartozott, akit a „polgári” újságíró Burcev indexre tett, a „tizenkettek” közé, akik „német pénzen” izgatnak az entente ellen, akit az orosz imperialisták, Miljukov—Gucskoy—Rodzszanko táborá súlyos rágalomokkal gyalázott meg és kizáratta az orosz-angol barátságot ápoló egyesületből, az a Gorkij, akinek huszonöt éves írói múltja összeforrott a proletariátus minden izzadságos szenvedésével, aki a cári zsarnokság börtöneiben proletárbetegséggel a testében sínylődött, — nem vezető az orosz

¹ E cikk írója háromévi orosz fogságát Turkesztánban, a Pamír fennsíkon és Szibériában töltötte. Most rendelkezésünkre bocsátja Gorkij két alábbi vezércikkét, melyek ez év tavaszán jelentek meg. Mindkét cikk magánviseli a lélek túlfeszítettségének bélyegét s érzik rajtuk az elkeseredés és kétségbeesés tüze. Nyilvánvalóan pártos iratok, melyek az igazságnak legfeljebb kis töredéket tartalmazhatják. De Gorkij művészi egyéniségének nagysága fontos kortörténeti adatokká avatja még legszubjektívebb kitérésait is. Ez a szempont indokolja közlésüket. *A szerk.*

politikában. Ritkán szól abba bele. Mint a *Novaja Zsizn (Új élet)* egyik szerkesztője inkább arról gondoskodik, hogy újságjának minden száma az olvasó számára egy-egy irodalmi megélés legyen. Írásai robbanó megnyilatkozások, szinte bibliai erejű fordulások a munkássághoz, térjen észre, mentse meg a forradalmat. Az orosz proletariátus józanságára appellál az orosz proletariátus írója, aki maga is azon az úton volt, amin most Leninek haladnak. Am Gorkij magába szállt, megtorpant, fel-eszmélt: látja a veszélyt, amibe a „politikai terrortal dolgozó fanatikus-doktrinerek” ragadják a tömeget és prófétai pózzal int a „proletariátus zsarnoksága” ellen, amelyet szerinte genfi emigránsok zöld asztal mellett és az élet ismerete nélkül a könnyen elszédülő és kártyavárákat építő szélsőséges szobatudósok agyába sajtoltak — Gorkij félti az orosz forradalmat. Lenin—Trockij és a közte fennálló személyi antagonizmus vad gyűlöletté korbácsolódik. Gorkij politikai csoportja, a menseviki-internacionalista párt (Martov, Liber, stb.) az októberi forradalom után vált el a bolsevikiektől. Gorkij nem tudta átérzeni a szociális forradalom gyakorlati megvalósításának világot megmozgató jelentőségét és durván, csökönnyösen lazított a proletariátus diktatúrája ellen. A menseviki-internacionalisták a bolsevikiektől eltolódtak — jobbra, a mensevikiek és Kerenszkijék, a jobboldali eszerek (*eszér = Sozialrevolutionär = forradalmi szocialista*) felé. Gorkijt megtagadták a munkások, sőt merényletet is követtek el ellene. Oroszországban gyakran hallottam azt a véleményt, hogy Gorkij csak maradjon meg írónak, ne foglalkozzon politikával, mert nem ért hozzá. Am ő fanatikusán és kitartóan harcol a bolsevikiek ellen.

Nyeszovremennüi müszli (Időszerűtlen gondolatok) címmel megjelenő cikkei Lenin és Trockij megtépzését célozzák. Az itt következő két fordítás mutatvány Gorkij dörgő filippikáiból a bolsevikiek ellen.

Gorkij a demokráciához.

A szocialista miniszterek, akiket Lenin és Trockij kiengedtek a Petropavlovsk-várból, elszéledtek hazafelé és társaikat: Bernackijt, Konovalovot, Terescsenkot meg a többi államférfiakat otthagyták azoknak az embereknek a hatalmában, akiknek fogalmuk sincs a személyes szabadságról és az emberi jogokról,

Lenin és Trockij és mindazok, akik velük vannak, már fertőzöttek a hatalom áporodott mérgétől. Erről tanúság, hogyan bántak el a sajtó- és a személyes szabadsággal, a minden jogok összességével, amelyek győzedelmeskedéséért a demokrácia harcolt.

Vak rajongók és lelketlen kalandorok ők, akik fejüket törve kergetődznek a „szociális forradalom” útján. A valóságban am ez az út az anarchiához, a proletariátus és a forradalom romlásához visz.

Lenin és harcostársai arra számítanak, hogy ezen az úton minden gazságot elkerülhetnek; a Petrograd mellett volt vérfürdő, Moszkva szétrombolása, a sajtószabadság megsemmisítése, az esztelen bezárások eszközeivel megszabadulnak mindattól az utálattól, amit Pleve és Sztolipin művelt.

Az igaz Sztolipin és Pleve a demokrácia ellenségei voltak,

ellenesei mindennek, ami Oroszországban élő és tisztességes; Leninnel — még eddig — ám a munkásság elég tekintélyes része. Mégis hiszem, hogy a munkásság józansága, történelmi feladatainak belátása hamarosan felnyitja a proletariátus szemét és felismeri Lenin ígéretéseinek lehetetlenségét, esztelen-ségének feneketlen voltát, Necsajev—Bakunin anarchizmusát.

Mert lehetetlen, hogy a munkásság ne értse meg, hogy Lenin szőröstül-bőröstül akárcsak parányi tapasztaltságot sem mutat azzal, hogy a forradalom hangját a végső szélsőségbe lendíti ki. Figyeljetez csak, mi lesz a megoldási!

Lehetséges, hogy a mai, adott körülmények között nem hisz az orosz proletariátus győzelmének lehetőségében. Lehetséges, hogy valami csudában reménykedik.

A munkásságnak azonban tudnia kell, hogy csudák a valóságban nem léteznek és hogy a munkásokra éhség vár, az ipar teljes szétzúllása, a szállítás összeomlása, végnélküli véres anarchia és ezért — nem kevésbé véres és fekete reakció.

Íme ahová a proletariátust mai vezetője viszi. És meg kell érteni, hogy Lenin nem valami földöntúli varázsoló, hanem hidegvérű bűvész, aki nem vágyik becsülésre.

A munkásoknak nem szabad túrni, hogy esztelenek és kalandorok a proletariátust terheljék meg ésnélküli véres bűnözéssel. Bűnökkel, amelyekért nem Lenin, hanem maga a proletariátus fog fizetni.

Kérdeni tehát:

Emlékszik-e az orosz demokrácia, micsoda eszmék győzelméért küzdött a monarchikus zsarnoksággal szemben?!

Képesnek tartja-e magát most is ennek a küzdelemnek a folytatására?!

Emlékszik-e, hogy amikor a Romanovok csendőrei ideáljának vezéreit börtönbe vetették, ezt az eljárást aljas harci modornak nevezték?!

Miben különbözik Lenin eljárása a sajtószabadsággal szemben, ennek a Sztolipinhez, Plevehez és egyéb félemberekhez való viszonyától?!

Miért ülnek a börtönben Bernackij, Konovalov és a koalíciós kormány többi tagjai, mivel bűnösek ők, mint szocialista társaik, akiket Lenin kiszabadított?!

Ezekre a kérdésekre csak egy egyetlen becsületes válasz lehet: a miniszterek és a többi ártatlanul becsukottak kiengedése és a sajtószabadság teljes egészében való visszaállítása.

A demokrácia értelmes elemeinek végre is végső számadást kell tenni, vájjon egy úton vannak-e a Neosajev-fajtájú anarchistákkal?!

Gorkij a munkássághoz.

Lenin Vladimir a szocialista rendet Oroszországban teljes gőzzel, árkon-bokron át vezeti.

Úgy Lenin, mint Trockij meg a többiek, akik kísérőik a romlásban, világos, mint a nap, hogy Necsajevvel együtt vallják: „ha már megvan a jogcím a becstelenségre, akkor semmi sem könnyebb, mint az orosz embert magával ragadni”.

Íme: ők hidegvérűen megbecstelenítik a forradalmat, meggyalázzák a munkásosztályt, rákényszerítik, hogy véres mészár-

lást rendezzen, pogromokra tüzelik és ártatlan emberek bebörtönözésére, akik között Kartasov A. V., Bernackij M. V. Konovalov A. U. és mások vannak.

Rávették a proletariátust, egyezzen bele a sajtószabadság megsemmisítésébe. Lenin és harcostársai szájkosarat adtak a demokráciára, éhséggel és pogrommal fenyegetnek mindenkit, aki nem ért egyet Lenin és Trockij önkényuralmával, ők igazolják a régi hatalom deszpotizmusát, ami ellen olyan vértamisággal és sokáig az ország minden jobb eleme harcolt.

A Leninnel és Trockijjal egyúttaladó tanítványok és hóbor-tok példakövetése és szófogadása a legmagasabb fokot érte el. A vezéreket szidva a hátuk mögött, hol otthagya őket, hol megint együtt velük, a végén mégis csak a tanítványok és a hóbortosak a dogmatikusok szájaíze szerint alázasan szolgálnak és a katonák és munkások sötét tömegében teljesíthetetlen reményeket ébresztenek valami gondtalan életre.

A leninisták a szocializmus Napóleonjainak képzelik magukat, törnek és zúznak, majd Oroszország szétzüllését befejezve, az orosz nép ezért vértengerrel fizet.

Magá Lenin kivételes erejű férfiú. Huszonöt évig állott a szocializmus győzelméért harcolók első vonalában, mint a nemzetközi szociáldemokrácia legerősebb és legvilágosabb alakja. Tehetséges ember, a „vezér” minden tulajdonságával és az ezzel a szereppel mindig együtt járó erkölcsihiánnyal és uraskodó könyörtelenséggel a nép tömegeivel szemben.

A háborútól megkínzott és megtépett nép eddig is ezer élettel fizetett ezért a kísérletért, de majd még tízezrekkel fizet, hogy aztán fejét vesztesse hosszú időre.

Ez az elkerülhetetlen tragédia nem zavarja Lenint, a dogmák rabját. És harcostársai az ő rabjai.

Az élet minden bonyodalma Lenin előtt nem ismeretes. Ő nem ismeri a néptömeget, nem élt benne, ő nem az életből, de könyvekből tanult. Onnan leste el, miképpen lehet a tömeget felcsigázni, hogyan kell ösztöneit feltüzelni. A leninisták számára ugyanaz a munkásság, mint a fémművesnek az érc. A kérdés: lehetséges-e ebből az ércből szocialista államot önteni, minden körülmények között? Szemmelláthatóan nem lehet. Mégis miért ne próbáljuk meg? Mit kockáztat Lenin, ha nem sikerül a kísérlet?

Úgy dolgozik, mint a kísérletező a laboratóriumban. A különbség az, hogy a vegyész holt anyagot használ, az ő munkája az életre értékes eredményt ad, Lenin azonban élő anyaggal dolgozik és a forradalmat pusztulásba vezet. Az értelmes munkás-ságnak, amely Leninnel tart, meg kell érteni, hogy az orosz munkásokkal könyörtelen kísérletezés folyik, ami a munkások legjobb erőit semmisíti meg és sok időre megakasztja az orosz forradalom természetes fejlődését.

Elek Vidor.

Annexió vagy tartós béke?

A mai háborúban vált leginkább szembevetővé a belső és külső politika párhuzamossága: ahogy változott a külső politika (a külpolitikai szándék erőszakos végrehajtási igyekezete: a harc) szituációja, úgy változtak, hullámoztak a belső politika törekvései. Amikor a hadihelyzet, tehát a *cselekvő külpolitika* véglegesen holt pontra jutni látszott (a belső termelési állapotok miatt is), a múlt év tavaszán, a belső politika tengelyévé mindenütt demokratikus célok tétettek (a porosz s a magyar választójogi reform kezdeményezése).

Ebben az időben úgy látszott — tömegszokássá vált, hogy a két államcsoport népei egymást legyőzni, megsemmisíteni nem tudják, egyik fél sem erősebb a másiknál, ami más szóval ma ezt jelenti: *népeket, országokat megsemmisíteni nem lehet.*

1. Épp ezért hiába vértett el sokmillió ember (a *célkitűzés szempontjából*; mert végeredményben *valószínűleg* mégsem hiába).

2. *A status quo ante helyreállítandó*, ami eleve *kizárná* a további fegyverkezésre vezető s a nemzetközi ellentétek politikájának folytatását jelentő minden *revanche gondolat megszületését.*

4. S így annál könnyebb lenne (hivatalos felfogás, program nem gátolná) a gazdasági, szellemi, lelki nemzetköziség visszaállítása, fejlesztése s *esetleg* (bár erre formailag alig lenne szükség) az európai új államcsoportosulás keresztülvitele.

Közben Oroszország belső dezorganizálódása következtében a hadihelyzet keleten ismét kedvező lendületet vett: újabb katonai sikerek, párhuzamosan Oroszország dezorganizált voltával döntő fölényt biztosítottak a központi-hatalmak seregeinek. E sikerek a belső demokratikus reformok terén stagnációt váltottak ki s lassan újból felduzzasztottak a reakció önértétét, mely a hadisikerek által igazolva érezte magát s hovatova elérkezettnek látta az időt újból nyíltan felemelni tiltakozó szavát a magas helyről pártfogolt demokratikus reformok ellen. A bekövetkezett orosz béke — melyet a reakció katonai sikerképen könyvelt el — még inkább erőssé tette a reakció hadállásait.

Nagy tévedés pedig azt képzelni, hogy a keleti sikerek, a *béke* a hadvezetés eredménye; de bármint jött is az létre, korai volna ezt ma még *komoly végleges* eredménynek tekinteni. Kelet nincs még elintézve. S nincs kizárva, hogy a hadakozó felek kifáradása folytán újból megmerevednek nyugaton a harcok (ez újból demonstrálni fogja, hogy harctéren döntő sikert elérni nem lehet, de ha ez eléretnék is, Európa népeinek *kívánt nyugalma*t ez legkevésbé sem lenne képes biztosítani). Keleten *lehet* — nincs kizárva —, hogy *újból* fellángolnak — az annexiómentes béke igazolásául — az ellentétek (az odesszai s finnországi katonai akciók ez okokból ügyes stratégiai óvatossági rendszabályoknak látszanak).

A hadakozó felek mindenikéből a régi felfogás, mely szerint sikeres háborúnak feltétlen területi nyereséggel (ez a siker ténye, objektív jelentkezése) kell végződnie, váltotta ki a kölcsönös annexió szándékot. Azonban a mai háborúból nem lett volna szabad a régi küzdelmek eredményeihez mért sablonos

eredményeket várni. E háború végső fokon azok lelkiismeretét terheli, akik a *népjogok területét anektálták*. (A nemzetiségi kérdés alakjában jelentkező bajok is innen ebednek.) Így bármelyik fél kerül ki területi gyarapodással a küzdelemből, csak növekedni fog a „*népjogoktól mentes*” területek nagysága. Ez pedig ellenkezik a fejlődés tendenciájával s újabb háborús bonyodalom magvát rejti magában. A háborúnak magasabb szempontokból ma már csak egy céljának, rendeltetésének szabadna lenni: *a nemzeteken belül a nép által a vezető osztályok túltengő jogai, gazdasági privilégiumai rovására, azok egészséges megszüntetése érdekében végrehajtott annexió*. Ez azt jelenti: e háborúnak meg kell indítani az egyes nemzeteken belül a gazdasági kulturnivellálódási folyamatokat, melyek nyomán a nemzetek közötti gazdasági és kulturális különbségek (az ellentétek fő forrásai) megszüntethetők lennének. Mert csak így, ha minden politikai nemzetben belül térhez, levegőhöz, élethez juthatnak mindazok, akik nem felelősek ugyan a háborúért, de viselték összes terheit, fog *egyformán minden ország és nép győzedelmesen kikerülni a nagy küzdelemből*.

A háború a látók és hallók előtt bebizonyította, hogy csak egy fejlődés lehetséges: *a népies demokrácia* s mentői tovább fog húzódní, annál inkább kénytelen lesz a reakció a *demokrácia* támogatását igénybe venni.

A demokrácia ily tér foglalásának pedig jelentősége van azért, mert a demokrácia viszont csak egy küzdelmet ismer: *szó szerint a békéért folyót*; s csak egy annexiót helyesel és támogat: *a népeknek a haladás és kultúra terén való tér foglalását*. S valóban: a politikai, területi *status quo ante*, a nép jogok, gazdasági, kulturális téren keresztülvitt *belső annexió* kizárólag az a tárgyi, erkölcsi s pszichikai fundamentum, melyre épített béke szüntethetné meg *egyedül* belátható időre a háborús lehetőségeket.

Nem lehetetlen, hogy a harctéren újból általános elernyedés, kölcsönös kimerülés fogja a mai élénkséget felváltani anélkül, hogy az úgynevezett döntéshez bármelyik fél közelebb jutott volna s visszatér az 1917. tavasz katonai, gazdasági, politikai s pszichikai szituációja, amikor — esetleg — fokozottan érezhető lesz *újból* az országok belső kifáradása komolyabb, döntőbb hadisiker rekompensációja nélkül. Nem lehetetlen, sőt bizonyos, hogy *ez esetben* újból a belső demokratikus reformok kérdése nyomulna előtérbe s ezzel párhuzamosan újból az annexiómentes béketörekvés kerekednék a fegyverek tehetetlensége fölé. A fejlődés érdekeit a háborúnak annexiómentes befejezése szolgálhatja csak. Az a kérdés tehát: sikerül-e a demokratikus erőknél annyira dominálónak izmosodni, hogy a befejezett tények mellett az annexiómentesség megtépzott elvét a reakció minden ellenkezése dacára érvényre legyen képes juttatni?

Lehet, hogy még sokáig eltart az európai háború; részben, mert bizonyos körök még nem képesek megválni a harctéri sikerekhez fűzött nagy reményektől; részben *talán* azért is, mert a későbbi fejlemények — esetleg — a mai befejezettnél látszó helyzetek revízióját fogják megérlelni s az annexiómentesség elvét *visszahatólag* is keresztülvinni. De bárhová fejlődjenek is

a viszonyok, bármily hosszú vagy rövid időn belül fejződjk be a mai háború, ha a béke nem az annexiók kölcsönös kikapcsolása mellett, nem az egyenrangúsított felek meg-egyezése nyomán születik meg, — el lehetünk készülve, hogy a militarizmus újabb évtizedekre leköti gazdasági és kultur-erőinket s szinte elkerülhetetlennek látszik egy újabb, még vére-sebb európai háború kitörése.

De bármin t történjék is: a demokráciától s a háborút követő gazdasági evolúciótól kell várnunk e jövő nyomasztó lelki súlyá-tól való megszabadításunkat. Sárközy István.

A szegedi tanárok és a tehetség kérdése.

Sajnálom ezeket a vidékre vetődött kultürembereket, látva azt a szívós küzdelmet, melyet a vidék asszimiláló könyörtelen-ségével szemben a fővárosi és egyéb magasabb kultúrákkal való kapcsolat fönntartásáért vívnak. Ez a kínos állapot egy nagy típussá formálta át a vidék professzorait: egyrészt kétségbe-ejtően konzervatívakká tette őket, másrészt, minden kritika nélkül lángolókká oly problémák iránt, melyek nem a társadalmi szükségéből bontakoztak ki, de amelyek felkarolása, propa-galássá révén társadalmi szerepléshez, tudományos munkásság-ban való részvételhez vélik juttatni önmagukat. Tipikus esete ennek az úgynevezett tehetséges gyermekek támogatásának, pedagógiai körökben újabban nagy port fölvert kérdése s e tipikus esetnek is kivételes megnyilatkozása az a nyílt levél, melyet három szegedi tanárember a közelmúltban a *Budapesti Hírlap*-ban közzétett. E nyílt levél első passzusa a háború pusztítása fölött kesereg; a második utal Németország példájára, honnan az egész akció is átcsapott hozzánk, hol már nagy fel-készülések történtek, hol az „elveszett erők tömegeit a legjobb-k kiválasztásával” s kihasználásával akarják pótolni. Mi sem ma-radhatunk el ezen kultürmunka mögött, a következő passzusa tehát publikálja a szegedi tanárok által megalakított, a *Tehet-séges Gyermekeket Támogató Bizottság* szervezetét, melynek rendeltetése lesz, hogy „a szintiszta magyar tanyavidéken az őserőkkel még megáldott tehetségeket kutassa fel”.

A nyílt levél a továbbiakban röviden vázolja a tehetségek kiválasztásának általuk elfogadott, tervbe vett s megállapított pszichológiai technikáját s azután imígyen inavokálja a *B. H-t*:

— Tisztelt szerkesztő úr, ezekben bátorkodtunk megismer-tetni az új szövetkezésünk célját és tudva azt, hogy az ország haladásának s felvilágoztatásának kevés oly apostola van, mint a *Budapesti Hírlap*, szerény kérésünk az volna, hogy méltóz-tatna ezt az új mozgalmat a *Budapesti Hírlap*-ban Magyarország tudomására hozni, az érdeklődést ezen nagy fontosságú akcióra felhívni s ha az eszme a *Budapesti Hírlap* program-mjába beleillik, alázattal kérnök, szíveskedjék ezt az igazán leg-tisztább nemzeti érdeket úgy pártfogolni, hogy az esetleges be-érkezett adományokat is átvenni méltóztatna.

— A *Budapesti Hírlap*-hoz fordulunk abban a szilárd meg-győződésben, hogy a *Budapesti Hírlap* résztvevőén megérti a magyar nemzet bajait s minden erejével a nemzet és kultüra fel-

lendítésén, az annyira elharapódzott protekciós rendszer eltörlésén és a valódi tehetségek érvényesülésén fáradozik stb.

A tehetséges gyermekek kiválasztásának akcióját egyrészt naiv, másrészt antiszociális törekvésnek tartom abban a formában, amint azt jámbor vidéki pedagógusok elgondolják. Ennek dacára kénytelenek vagyunk bizonyos tisztelettel adózni e, ha talán helyes célokért is, de téves eszközökhöz folyamodott mozgalomnak s annak jóhiszemű szereplőinek. Ezzel minden jóhiszemű társadalmi akcióval szemben tartozunk.

Azonban olyan szervnek, olyan egyének kezébe, akik a háború negyedik évében sincsenek tisztában az ország gazdasági s kulturális bajjaival, akik előtt még e hosszú háború se libbentette fel az igazi, egyetlen kívánatos s lehetséges jövő fátyolát, akik nem törekedtek arra, hogy a fejlődés szépszavú s világos nyelvét megértsék, akik a háborúelőtti reakciós, régi Magyarország eljövetelét várják a háború befejeztével s nem veszik észre, hogy e nagy világrengető események közepette *felépíthetetlenül s rekonstruálhatatlanul omlanak össze a régi világ korhadt pillérei*; akik a legszimplább kérdésben, melyben egy írni-olvasni tudó ipari munkásnak is tiszta fogalmai vannak ma már, oly *végzetlenül durva diagnosztikai hibát követtek el*; akik:

— *a Budapesti Hírlapban ma, 1918 június havában az ország haladásának s felvirágztatásának ritka apostolát látják*; s akik végtelen tévedéssel ma is még hinni merészelik, hogy:

— *a Budapesti Hírlap résztvevően megérti a magyar nemzet bajait és minden erejével a nemzet és kultúra fellendítésén . . . a valódi tehetségek érvényesülésén fáradozik,*

... az ily módon levizsgázott szerv kezébe ezt a nagy, szent s igen tökéletes, magas intelligenciájú, elfogulatlan emberbarát s fölünyesen széles látókörű pszichológus, társadalomtudós ítélete alapján is csak *igen nehezen eldönthető nagy kérdés gondozását, kezelését nemcsak remegve tesszük le, de tiltakozunk a jövő generációjának az élet igényeinek teljes mellőzésével való ily elfogult osztályozása ellen.*

Sárközy István.

A választójog legújabb meghamisítása.

A magyar parlament tehát újra lehetetlenné tette, hogy az alkotmányból kiküszöbölt dolgozó közvélemény befolyást nyerjen az ország ügyeinek intézésében. A Wekerle-féle reform, mely voltaképp teljes behódolás a Tisza akarata előtt, egyetlen lényeges ponton sem változtatja meg az utolsó választójogi törvény reakciós ábrázatát. Ki van zárva, hogy az ebből a törvényjavaslatból kikerülő új képviselőház új szellemet és akaratot vigyen a törvényhozásba és a közigazgatás ellenőrzésébe. A választójogért való küzdelem tehát rövidesen még hevesebb formában, fog kitörni. Tiszáék mindig elfelejtik, hogy a választójogért való harc igazi alapja nem néhány mandátum megszerzése, hanem a régi parlament lelki alkatának gyökeres megváltoztatása. Enélkül lehetetlen eljutni ahhoz a sokat emlegetett nyugópontozhoz.

Különben ez a fordulat nem lephetett meg senkit, aki a mai képviselőház szellemét és összeállítását ismeri. Nincs abban

a becsületes választójognak egy tucatnyi őszinte híve sem. Különösen tanulságos volt az úgynevezett „polgári elemek gerinctelensége és megbízhatatlansága. Vázsonyinak ezerszerte fontosabb volt igazságügyminiszteri ambíciója, mint a választó jog sorsa. Wekerle pedig, a „liberális egyházpolitika egykori hősza a törvényjavaslattal úgy kufarkodott, ahogyan ez csak zugkereskedői körökben szokás. Szinte az egyetlen ember, aki a törvényjavaslatot úgy értelmileg, mint érzelmileg komolyan vette, gróf Károlyi Mihály volt, de ő izoláltan áll nemcsak a képviselőházban, de a saját pártja nagyobb részében is, ha komolyan demokratikus követelésekről van szó.

A dísztelen campagne másik nagy tanulsága a királyi hatalom gyengesége volt az oligarchiával szemben. Az emlékezetes királyi kézirat összes ígéreteit — úgy a választójogot, mint a népjóléti minisztériumot — áthúzta az erdélyi és bihari urak akarata.

Végül egy harmadik megszívlelendő tanulság. Sajnos, amint a harcéri helyzet a mi javunkra módosul s oly mértékben, amint a nagy-német befolyás megerősödik a Monarchia szláv befolyásaival szemben: ugyanebben a mértékben nő a belpolitikai reakció és szorul háttérbe a becsületes választójog. A dualizmus osztályuralmi természete még sohasem volt ilyen világos: ugyanaz az erő, mely a Monarchia szláv népeinek érvényesülését lehetetlenné teszi, akadályozza meg a magyar alkotmány demokratikus átalakulását is. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha Németország a *status quo*-t teljes gazdasági és katonai súlyával fedezi.

A választójog kérdése nyilván szerves kapcsolatban van az egész Monarchia alkotmányjogi problémáival és a német szövetségi viszonyal.

(R. B.)

Régi és új stílus a magyar politikában.

A magyar közéletnek eddig feudális hangja volt. A politika vezető embereinek stílusa megfelelt az ország történelmi alkatának, a domináló nagybirtok társadalmi szokásainak, hanghordozásának és gesztusainak. Ezekből a nyilatkozatokból mindig kiértzett oly emberek biztos nyugalma, akik tisztában vannak azzal, hogy a mögöttük rejlő hatalom ellenállhatatlan. A presztízs, az anyagi erő és a karhatalom nyugodt önérzete a vezető politikusoknak olyan distance-érzetet, belső biztonságot, hideg nyugalmat kölcsönzött, mely hangjukat és modorukat mértéktartóvá, udvariassá és előkelővé tette. Minek éles szavak, heves kifakadások, túlzott fenyegetések akkor, amikor a szolgabíró és a miniszter hozzá van szokva akaratának feltétlen érvényesítéséhez? Ez a stílus olykor kemény volt, olykor vármegyésen kisszerű, olykor huszárosan pattogó: de egészben véve óvakodott a lármázástól, a hadonázástól és dühöngéstől.

Ez a feudális stílus természetszerűen megromlott a kispolgári elemekből rekrutálódó *áldzsenti* nagyobb érvényesülésével (Polónyi Géza, Lengyel Zoltán): a hang póriasabb és durvább lett, de azért a vezető államférfiak igyekeztek a parlamenti stílus hagyományos dekórumát betartani.

Most a Vázsonyi emlékezetes *letiprom*-ja és a Szerényi nérói *legázolom*-ja egy új tónust vitt be a magyar közélet hangjába. Ez az egykori ghetto megjelenése a politikai irányításban. A zsidó, vagy zsidó-származású *homo novus*-ok nem érzik magukban a feudalizmus embereinek hagyományos biztonságát, még nincs jól megalapozott politikai egyensúlyuk, még nagyon is érzik a jó társaság, az úri szolidaritás titkos és ösztönszerű támogatásának hiányát. Úgy érzik, hogy könnyebben kikezdehetőek és a fenegyerekek támadásaival szemben védtelenebbek. Ezért, miként a szepegő ember hangosabb és snajdigabb masz-kot szokott fölvenni, mint az egykedvűen nyugodt, úgy ők is a történelmi távlat, a biztos összeköttetések, az öröklött parancsolni-tudás hiányát a hang szertelen hatalmaskodásával igyekeznek kipótolni. Főfegyverük a gyűlölködő irónia, az ellenvélemény kíméletlen legázolása és az álcézári fenyegetőzés. Világos, hogy itt nem egy fajilag maradandó, hanem egy környezeti hatásokon alapuló átmeneti jelenséggel állunk szemben, mely egy-két generáció alatt kiküszöbölhető. Hisz Disraeli pályája második részében nemcsak alkalmazkodni tudott a történelmi modorhoz, de annak szinte *representative manje* lett s ma egy Sonnino vagy egy Luzzatti nyugodtabb és mérték-tartóbb, mint a vérbeli olasz politikusok. (—r.)

Tárogató a szúnyogok ellen.

A középiskolai tanárok kongresszusán az elnöklő Palágyi Menyhért a kor bűneit ostorozva heves támadást intézett a háború haszonlesői és uzsorásai ellen és egy jobb jövő előkészítése érdekében ígérte, hogy ők, tanárok, gyűlöltre fogják majd nevelni a rájuk bízott fogékonyelkű fiatalságot a háborúnak e gonosz parazitái ellen. Szép és egy átlagos középiskolai tanárral szemben nem is volna észrevételünk egy ily szokványos kirohanás hallatára. Ámde Palágyitól, a filozófustól elvárnók, hogy mélyebben világítsa meg azt a problémát, amelyhez hozzányúl. Hiába a háború haszonélvezői ellen menny dörögni, amíg a háborúk rendszere tart. Minden eddig ismert háború egy új plutokráciát teremtett: a hadseregszállítók és a háborún meggazdagodottak arisztokráciáját. Ez már minden háború természetrajzához tartozik és annyi millió halott, annyi milliárd vagyonelpusztítás és annyi rengeteg erkölcsi érték tönkretétele mellett, ez egy aránylag jelentéktelen kísérő jelensége a háborús krízisnek. Mégis Palágyinak egyetlen szava sem volt a háború intézménye ellen, csak annak haszonélvezői, helyesebben *haszonélvezőinek egyetlen kategóriája ellen*. Ahelyett, hogy a rettenetes háborús ingoványt akarná lecsapolni és a kultúra termőföldjévé átalakítani, ő megelégszik azzal, hogy erkölcsi anatómiát mond e lápvilág némely kellemetlen férgeire — még hozzá nem is az összesekre, mert csak a pénz parazitái ellen menny dörög, míg a cím, a presztízs, a hatalom, a politikai befolyás, az állami korrupció jogosulatlan haszonélvezőit nem is említi. Ime egy filozófus, akít a malária problémájából csak egyetlen háborús szúnyogfajta érdekel. A többiről

nem akar tudni — nyilván mert az a mai „nemzeti állam” nélkülözhetetlen érckészletéhez tartozik. És mindenekelőtt maga a háború. Ilyen lelki szabadsággal tanárjaink nem fognak egy új korszakot előkészíteni! (J.)

Az osztrák imperializmus új hangja.

Az evés étvágy közben jön meg, ez a közmondás ráillik minden ország imperializmusára, a háborús osztrák imperializmus ennek az általános szabálynak csak egyik iskolai példája. Még nem is olyan régen — alig egy évtizede — a Szandzsák-kérdésben nem mert nyílt politikát csinálni, nehogy elárulja magát a kis Balkán-államok előtt, hogy Szaloniki felé kacsintgat. És ma már szomorúan sóhajt fel, hogy neki nincs gyarmata és bánatos tekintetét Szalonikitól messzi délre, tengeren, sivatagon túl terjedő területeken legetteti.

Gyarmatot a Monarchiának! Ez az új jelszó, új világitó patron, melyet az imperializmus hűséges katonái a háborús sötétségben a tömeg közé lövöldözni igyekeznek.

Egy Wessely nevű úrnak jelent meg *ilyen című röpirata*. (Dr. Leo Wessely: *Eine Kolonie für Österreich-Ungarn*. Ed. Strache Verlag Wamsdorf i. B. 1918. 36 oldal. *Flugschriften für Österreich-Ungarns Erwachen* 33. füzet.) A kevészámú osztrák kiadványok között egyik legnagyobb adja ki ezeket a röpiratokat, amely sorozatban Szerényi és Hegedűs Lóránt írásai is megjelentek. Ez a körülmény ad súlyt a fenti röpiratnak. Egy kevésbé ismert nevű úr egy ismert kiadványban nagy betűkkel igyekszik propagandát csinálni a Monarchia gyarmatpolitikájának.

Az osztrák imperializmus tengerentúlra vágyódása érthető. Az európai, mondhatjuk, a világ nagyhatalmai között egyedül a Monarchiának nincsenek gyarmatai. A háború előtt a Monarchia politikáját, mint említettem, az óvatosság és féltékenység jellemezte, azért nem hallottunk olyan nyílt vallomást, mint ez a röpirat, az osztrák imperializmus gyarmatpolitikájáról. De Wessely úr művének nem tulajdonítanánk különösebb jelentőséget, ha nem hallanánk hasonló hangokat egy másik osztrák író tollából. A magát *Austriacus* Observatornak nevező, állítólag osztrák egyetemi professzor ugyanis *Germanentum, Slaventum, Orientvölker* (Jos. Kösselsche Buchhandlung, München, 1917) című munkájában még tovább megy, amennyiben befejezett ténynek; veszi a Monarchia és Németország közt létrejött egyezséget, mely utat nyit a Monarchiának Afrika belsejébe. Könyve 306. oldalán többek között azt mondja: ... während es doch festsieht, daß auch Österreich-Ungarn sowohl nördlich, als südlich von dem jetzigen Deutsch-Ostafrika koloniale Aspirationen hat, für die auch bereits die Zustimmung Deutschlands gesichert erscheint.

Ha nem is volna annyira perfekt a gyarmatpolitikai meg egyezés Németország és a Monarchia között, mint azt Observator állítja, az az egy bizonyos, hogy az osztrák imperializmus gyarmatpolitikai programját komolyan veszi.

Wessely sem elvont, tárgyaltalan ábrándozással kalandozik

el a nagyvilágba, hanem konkrét célokat tűz ki. Igaz, hogy e tekintetben eltér a két író véleménye egymástól, amennyiben Observator Német-Keletafrika körül véli fölfedezni azt a helyet, amely az osztrák imperializmus terjeszkedési vágyának legjobban megfelel, Wessely ellenben Marokkót tartja erre a célra legalkalmasabbnak.

E röpiratokból láthatjuk, hogy az imperializmus a háborúban nem tanult és nem felejtett semmit. Neki a háború utánra is milliós emberfölösleg az ideálja, vagyis a munkanélküliek óriási tartalékserege, amelyet ki lehet kergetni messze, tengerentúli országokba. *Hortobágyi László.*

Ibsen és a háború.

Marót Károlynak igen érdekes fejtegetései, melyek a *H. Sz.* múlt számában jelentek meg *A háború mint költői lehetőség* címen, juttatták eszembe Ibsennek e tárgyat illető nézetét, melyet a *Ballonbrev*¹ című költői levelében nyilvánított. Minthogy Ibsen költeményei nálunk szinte ismeretlenek, nem lesz érdektelen e költemény megfelelő részletét hevenyészett prózai fordításban közölni.

E verset Ibsen 1870 decemberében írta Drezdában egy svéd hölgyhöz. A vers elején mentegetőzik hosszú hallgatásáért és kérdi, hogy van-e még joga levelet írnia¹?

„Szabad-e? Van-e még jogom hozzá Ó, Istenem, ki törődik joggal? Manapság a vitát hatalmi szó dönti el. Hát röviden szólva: *akar*, de poroszellenes módon, nem erőszakkal kegy helyett... Ügy élek itt, mint ahogy Parisban élnek. Nehéz német frázishősök, kik erőszakkal akarják a világot felforgatni, hetvenkednek és lármáznak és zászlót húznak és *a Wacht am Rhein*, melyet dálnak neveznek, íme, ezek blokároznak engemet.”

„Mi tesz egy művet nagygyá? Nem a mű magy következményei, hanem a tiszta és erős egyéniség, melyet a mű szelleme rejt magában. Nos és most a Paris felé nyomuló germán sereg? Kire nézve van itt veszély, kinek jut a diadal bére? Hol ütközött ki úgy a személyiség fénye, hogy milliók ajka mindenfelé őt énekelje? Ezred és század, vezérkar — más szóval spión — pórázáról szabadult kutyafalka, mely a vad nyomában jár. Ezért, tudom, a dicsőség itt hiányzik. Ennek a vadászatnak nem lesz dálnoka; már pedig csak az élhet tovább, amit a költő dala dicsőíthet... És most gondolj e nap hőseire, ezekre a Fritzekre, Blumenthalokra és tábornok urakra, az ilyen meg ilyen számukra! A porosz halálszínek, a fekete-fehér gyászlobogó alatt a tettek durva hernyói másznak elő, nem pedig a dal pillangói. Talán selymet fonhatnak egy darabig, de aztán elpusztulnak benne. Éppen a diadalban van a romlás. Poroszország kardjából lesz Poroszország vesszője. Egy számtani feladat megoldása sohasem lehet keblet dagasztó. Semmi elmondanivaló sem marad attól kezdve, amikor egy szép és

¹ *Samlede vaerker.* Kristiania: Gyldendalske boghandel, 1908. 3. k. 108—119. 1.

szabad népmozgalom ravaszsággal megspékelt államgépezetté válik, attól kezdve, hogy Herr von Moltke megölte a harc költészetét... A szám győzelme magában hordozza ítéletet... Bismarck és a többi vén, Memmon oszlopként, mereven fognak ülni a mese székében, dal nélkül a reggeli napban... Mert szépségre éhezik a kor. Ezt pedig nem ismeri Bismarck tudománya.”

E verse miatt Ibsent az egykori német sajtó megtámadta, a költő azonban, noha németbarát érzelmeit később többször is nyomatékosan kifejezte, soha a *Reich* és Bismarck iránt telmeledni nem tudott és sohasem módosította fent kifejezett nézetét, melyhez Marót Károly is eljutott, hogy tudniillik a háború többé nem költői lehetőség.

B. R.

Kobozzuk el a háborús vagyonokat!?

Kérdi az *Új Nemzedék*, miközben fölhívja a Társadalomtudományi Társaságot, hogy ezt a kérdést tűzze ki sürgősen napirendre és készítse elő rá minél előbb a közvéleményt. Nem keressük, hogy a bank-coriolánusok mennyi komolysággal intézik e fölhívást hozzánk, de megnyugtathatjuk őket, hogy a T. T. meg fogja tenni azt, ami módjában van: igyekezni fog a kérdést minden rendelkezésére álló eszközzel napirenden tartani. Még azt is eláruljuk a türelmetlen interpellálóknak, hogy már jóval nagybecsű felszólítása előtt, bírtuk a konfiskálási terv legkiválóbb irodalmi képviselőjének Rudolf *Goldscheid*-nek ígéretét arra nézve, hogy eszméit Társaságunkban részletesen ki fogja fejteni. Tőlünk távoleső okok gátolták meg eddig a kiváló tudóst ígérete beváltásában, de az őszi szezon kezdetén okvetlenül el fog jönni hozzánk eszméi propagálására, melynek mi minden tőlünk telhető publicitást igyekszünk majd biztosítani. Eddig tehát minden rendben van. Azonban a mi szándékunk nem mentesítheti az *Új Nemzedék*-et attól, hogy a maga táborában terjessze ezt az eszmét és ezzel bizonyítsa, hogy komolyan veszi a dolgot. Ily bizonyíték, amikor egy latifundium tulajdonosa, például gróf Károlyi Mihály nem azt jelenti ki, hogy adóztassuk meg a tőzsdét, hanem azt, hogy a birtokviszonyokat kell radikálisan megreformálni és amikor például az Omke alelnöke, Szende Pál, nem az hirdeti, hogy szekularizáljuk az egyházi javakat, hanem azt, hogy kobozzuk el a nagy vagyonokat. Szóval, az ily reformeszmék terjesztését az ember otthon kezdi, ha komolyan akarja, a maga legszűkebb körében, ahol legtöbb kilátása van meghallgatására, például Mlotay úrnak bizonyos bankkörökben és a *Budapesti Hírlap*-ban.

—n.

A „művelt franciák”.

Ez a címe Huszár Vilmos most megjelent röpirata (*Ha a bálványok rombadőlnek...* Budapest: Révai, 1918. 112 l.) első fejezetének. Megtudjuk belőle, hogy a francia nő ugyan „jobb a hírénel” (11. l.), ellenben „önzőbb, haszonlesőbb, fukarabb nép

alig van, mint a francia”. (15. 1.) Mi jót is lehetne mondani oly népről, mely a spenótot is csak kés segítségével viszi szájába” (18. 1.) úgy látszik, a szerző többnyire ily társaságban fordult meg Párisban — és mely „lehetetlenül öltözködik”? A szerző sietve teszi hozzá: „Nem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha az én szememben bizonyos választékos öltözködési és viselkedési formák döntőleg esnének latba a férfiideál megalkotásánál, de éppen mert az igazi lovagiasság hiányát fájdalom legjobban a franciáknál, rántom le bitorolt trónjukról az ott nem ülő (ez nem sajtóhiba!) Bayardok korcs leszármazottjait.” (19. 1.) Mit akar Huszár ezzel az írásművei? Oly nagyon fél, hogy a népek még nem gyűlölik egymást eléggé, hogy azt hiszi, e gyűlöletet élesztenie kell? Neki, aki e legyalázott nép kultúrájából él? Ha a francia kultúra oly csekély értékű, miért akarja nálunk terjeszteni és ha a francia nép oly hitvány, miért akarja közpénzen csinált revue-je által köztük a magyarság ismeretét terjeszteni? Ha pedig nem gyűlöletkeltés, hanem az igazság hirdetése a célja, miért mondja ezeket csak nekünk el, miért nem írja meg franciául is pl. a *Revue de Hongrie*-ban Hadd tanuljanak belőle a franciák, valamit Franciaországról is, ne csak mindig Magyarországról. És hadd tudják meg a csak „művelt” franciák, hogy milyen egy igazán *művelt* magyar gavallér. *B. R.*

Móricz Zsigmond megleckéztetése.

Móricz Zsigmond tapasztalhatja, hogy nagyobb helyeslésre talál, amikor a napsütéses Nyírségről beszél, mint amikor a kisvárosi és falusi társadalmat festi kevésbé vonzó színekkel. Ha azonban mégis azzal a kíméletlen szigorúsággal nézi a maga legközelebbi fajtáját, amilyenre igazi erkölcsi jogot csak a beletartozás ad, ebből csak azt lehet következtetni, hogy ilyenkor nem külső siker a célja. Ha mindig fordítva tenné, senki sem haragudnék rá, mint ahogy Mikszáthra vagy Herczegre sem haragszanak és elkerülhetné, hogy például Milotay István úr az *Új Nemzedék*-ben tolamakodó bizalmaskodással leckéztető nyílt levelet írjon hozzá arról, hogy milyen az igazi magyar paraszt és az igazi kálvinista pap. *B. L.*

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

A magyar történetírás revíziójához. *Szekfü Gyula: A magyar állam életrajza. Budapest: Dick Manó 1918. 210 l. 7'50 K.*

Szekfü új könyvéről szólva, régi könyvét, *A száműzött Rákóczi-t* csak úgy mellőzhetném hallgatással, ha e folyóirat XXX. kötetében 533—38. lapon megjelent bírálattal (írta Laczkó Géza) egyetértének. A történetírás szempontjából sajnálatos, hogy az e könyvről megindult vitát oly erősen befolyásolta a politikai pártállás, hogy tisztán történelmi szempontból kevés érv hangzott el mellette és ellene. Ily szempontból talán nem árt e sokat vitatott könyvet új bírálat alá venni.

Szekfü nyilván a Ranke-féle felfogás alapján igyekszik embereit jellemezni. R. Fueter ezt írja Rankéről: „Csodálatos módon megvolt az a képessége, hogy idegen emberek érzelmeibe behatoljon és gondolataikat átérezze, hogy beléjük *penetráljon*, mint mondta. Jellemző, hogy pusztá tervek is éppúgy érdekelték, mint a keresztül vitt tervek: a pszichológus számára, akire a szándék fontos, egyik csak oly lényeges, mint a másik.”¹ Ez lebeghetett Szekfü szeme előtt is. Maga előtt látta Thaly kritikátlan, óriási munkásságát, mely a félenken hangzó ellentmondás dacára is teljesen átment a köztudatba, így tehát nem pusztán tárgyilagos lélekrajzát igyekezett nyújtani Rákóczinak, hanem nyíltan vagy hallgatólag, de egész művében állandó polémiát folytat egy másik felfogással. Minthogy azonban hiányzik belőle az ifjúságot és az erős meggyőződést jellemző spontaneitás, folyton előtérbe tolul az az aggodalma, hogy talán megbánhatja a nemzeti érzékenységet és ezért gyengéd kíméléssel mutat rá Rákóczi gyarlóságaira. E körülmények nagyon zavarják az egységes lélekrajzot. Az a történetíró, aki előtt igazán csak az igazság fontos, nem ily aggályoskodó. Aki abból indul ki, hogy egy nemzetnek igazi érdeke az, hogy történetét az igazságnak megfelelően ismerje, az feleslegesnek fogja tartani, hogy hibákat leplezzen. Aki pedig azzal a szándékkal indul el, hogy nevelési szempontból, a történetírás segítségével döntsen le bálványokat, az nem fogja e bálványokat mentetgetni. A Rákóczira alkalmazott „szegény” és hasonló jelzők a legszerencsétlenebb, a legtáptatlanabb módon voltak megválogatva. Természetes, hogy ezek sértették leginkább a kegyeletet. Ezt a táptatlanságot eléggé bizonyítja, hogy Szekfünek épp azok tapsoltak, akiknek elismerését magára nézve kompromittálónak érezte és¹ azok botránkozta meg művén, akiket legkevésbé akart maga ellen indítani.

Szekfü egyik kétségtelen célja, hogy rámutasson a liberálistdemokráta történetírás hibájára, mely Rákóczit oly eszmékkel ruházta fel, aminőkkel egy a rendi világban felnőtt arisztokráta sohasem bírhatott. Ebben tökéletesen igaza van Szekfünek. Kétségtelen, hogy Rákóczitól például Kossuth politikai ideáljai teljesen távol álltak. De szükséges-e ezt ma azok előtt bizonyítani és még hozzá oly hosszasan, akik akadémiai kiadványokat olvasnak?

Ha azonban a XVIII. század liberalizmusa Rákóczira tekintett

¹ *Geschichte der Historiographie.* München: Oldenbourg, 1911. 478. l.

vissza, nyilvánvaló, hogy vele valamiféle közösséget érzett. Sőt ma is, ha a nemzetek önrendelkezési jogának alapján áll valaki (itt nem akarjuk ennek az elvnek helyesség-ét vagy helytelenségét vitatni), kit tekinthetne a XVIII. században politikai ideáljának, ősenek, ha nem Rákóczi? Lélektanilag érthető, ha a különbségek idővel háttérbe szorultak, amint például a szocialisták is feledik Lassalle-nak éppen nem proletár vonásait. Minthogy pedig Szekfű csupán a különbségre mutat, a hasonlóságra pedig nem, a kép, melyet nyújt, valóságos torzkép.

E folyóirat nem lévén történelmi szaklap, nem lehet itt helye, hogy Szekfű adatainak helyességét vizsgáljuk. Két fő vádja Rákóczi ellen a párisi kártyabarlang és Rákóczi következetlen magatartása, könyörgései élete vége felé, hogy a császár bocsánatát elnyerje. Valószínűnek látszik, legalább e sorok íróját meggyőzte, hogy ezek az állítások igazak. Nem szólva azonban arról, hogy a szerencsejátékról való felfogás a XVIII. század elején egészen más volt, mint ma (például a lottójátékot sokáig nem jutott eszébe senkinek erkölcstelennek tartani), ha Rákóczit a legszigorúbb erkölcsi mértékkel is mérjük, ez, vagy esetleg ehhez hasonló egyéb fogyatkozásai nem tehetik teljesen semmivé egyéb érdemeit, ha voltak. Es ha évtizedes számkivetése után, atyai érzelmei folytán, annyi megalázás, nélkülözés után, teljesen kiközösítve a korabeli művelt világból, végtére megtört és kész volt feladni régi ideáljait, ez szintén nem tette semmivé azt a tény, hogy évtizedekig a legnagyobb anyagi és lelki áldozatokat hozta ezekért az ideálokért. Néha szinte úgy látszik, mintha Szekfű a sikert tekintené a nagyság egyedüli mértékének. A legtárgyilagosabb olvasónak is az, az érzése van, amikor a szerző szembeállítja a „szegény”; „kinevetett” Rákóczival Savoiai Eugén diadalmas alakját. Csodálatos az, hogy a szerző, ki pedig bőven foglalkozik a száműzöttek politikai jelentőségével, teljesen hallgat arról, hogy a Rákóczi- és később a Kossuth-féle emigráció is mily erkölcsi tőkét jelentett Magyarországra nézve. A Habsburgoknak állandóan tekintettel kellett lenniök az emigrációra, tudniok kellett és nyilván tudták is, hogy óvakodniok kell oly helyzet előidézésétől, mely a magyarság minden reményét a száműzöttek felé fordítsa. Ily szempontból véve, Rákóczi és Kossuth emigrációja távolról sem volt elhanyagolható mennyiség és még saját korára nézve sem áll az, mintha Rákóczi hasztalanul és eredménytelenül áldozta fel egyéni előnyeit ideáljáért.

A pszichológia elleni hibákat még inkább növeli a szerzőnek az a törekvése, hogy elevenen írjon. Minthogy ez a stílus magára öltött, természete ellen való dolog (új művében el is hagyta), bántó szóvirágok bosszantják a kényesebb ízlésű olvasót.

E hibák felsorolása után illő kiemelni Szekfű érdemeit is. Ez főként a külpolitikában való jártassága. Rákóczi a maga korának úgyszólván egész diplomáciájával volt valamelyes összeköttetésben, Spanyolországtól Perzsiáig és Oroszországtól Nápolyig. Mindezeket a szerző széleskörű olvasottság alapján könnyedén és áttekinthetően mondja el. noha apróbb botlásokat bizonyítottak rá. Általában mihelyt nem Rákócziról szól, formai és tartalmi érték tekintetében nyer könyve.

Új művében, mintha kárán okulva, óvatosabbá lett volna. Általában óvakodik a közfelfogással ellentétbe kerülni, sőt néha, kellő mérséklettel, tüntet nemzeti érzelmeivel. Ez alól csupán a magyar történetírást illető bevezetése és befejező jegyzetei tesznek kivételt. Az ebben való dicséretes és gáncsok, elhallgatások és megemlézések oly kevésbé következetesek, hogy tárgyilagosságunk iránt gyanút keltének.

E művében a szerző használható, általában jól megírt áttekinthetőségét nyújtja a magyar állam történetének. A régi, hagyományos

felfogást nem egy helyütt helyesbíti új kutatások felhasználásával és kivált Tagányinak Szt. Istvánt illető kutatásai jelentenek új elemet könyvében. Eddigi íróink átlagánál sokkal jobban ismeri a szomszédos nyugateurópai politikai alakulatok fejlődését, ami legfőbb érdeme művének. A gazdasági viszonyokat is több figyelemre méltatja, mint elődei, bár nem mindig szerencsésen.

Ha Szekfű, nem ok nélkül, történetíróinkat egészen úgy tünteti fel, mint akik ritkán bírtak kimenekülni a liberális-demokrata eszmevilágból, viszont tőle is igen távol áll, hogy a kort önmagából, belülről vizsgálta meg az olvasóval. Kevésbé nacionalista ugyan, mint Acsádi vagy Horváth, de sokkal konzervatívabb és a mai pillanatnyi politikai helyzet nagyobb hatással van történelmi felfogására, mint talán bármely elődjére. A realpolitika iránti szimpátia, a siker feltétlen tisztelete, a középeurópai blokk keresése már évszázadok előtti időkben stb. megannyi jele ennek. Ha a magyar különállási törekvések kevesebb lelkesedésre találnak nála, mint elődeinél és az osztrák centralizáló törekvések több megértésre (ennek megértését egyáltalában nem rosszaljuk, sőt nagyon hasznos munkának tartjuk), ez távolról sem azért van, mintha a túlzott nacionalizmus ellenszerül a radikalizmust tartaná. Sőt! Szerzőnk például a régi jobbágyság helyzetét újabb történetírásunkban egészen szokatlan optimizmussal ítéli meg. Szerinte Mária Terézia korában a jobbágyot „földesurától kenyéririgység és gyűlölet nem választotta el.” (195. 1.) Ugyanerről a korról Grünwald Béla, kit pedig szerzőnk dicsér, így ír: „Az a hézag, melyet az érdekek ellentéte támaszt, közöttük (t. i. a földesúr és jobbágy közt), oly széles, hogy nem is tekintenek egymásra úgy, mintha ugyanazon emberi nem tagjai volnának.” (*A régi Magyarország*. 3. kiad. 130. 1.) Mária Terézia pátensei mitsem segíthettek a parasztságon, mondja Grünwald, mert „a hatósági hatalom a megyében a nemesség kezében volt és... bíró lehetett a maga ügyében. *Lusimus Mariam Theresiam* — mondták a magyar táblabírák, ravaszul kacsintva egymásra”. (I. m. 141. 1.) Még később, 1823-ban is így ír Cserei Miklós, erdélyi nemesember Kazinczynak: „Innen a nép csoportosan takarodik ki Moldvába. Mindent elkövetünk, hogy tartóztassuk, de nincs sikere. A régi kötelékek el vannak szaggatva — az erőszakos tilalom keveset fog —, sok rossztól lehet tartani.” (Grünwald i. m. 143. 1.) És szerzőnk még irigységet sem lát! Mily alapon?

A 48-as változásokra nézve a szerző ismeretei teljesen elégtelenek. Valóságos visszaesés Horváth óta: „A régi konzervatívok, Széchenyi fellépésekor a Mihály rendi alkotmány védelmezői, szinte nyom nélkül eltűntek” stb. (192. 1.) Vitatkozás helyett Szabó Ervin cikkeit ajánljuk a szerző figyelmébe. Még gyengébbek a nemzetiségekről tett megjegyzései. Hogy „a szerb mozgalom a magyar reneszánsztól vette át formáit és céljait s vele állandóan összeköttetésben állott” (200. 1.), egészen téves állítás és hasonló tájékozatlanságra vallanak a horvátokról és tótokról való észrevételei is. A szláv nemzeti eszme forrása Herderen és a német romanticizmuson keresztül Kollár János. Napoleon illír királysága csak utólagosan került kapcsolatba az illirizmussal és különben is 1. a délszlávok óriási többsége Illírián kívül maradt és

² Például a 163. lapon úgy tünteti fel a dolgot, mintha a kormány vámtarifájának célja az lett volna, hogy a magyar nyersárúk minél olcsóbban adassanak el az örökös tartományokban. Mint ismeretes, épp fordítva volt a dolog, tudniillik vámok védiek az örökös tartományok nyerstermelését az olcsó magyar gabona, bor stb. ellen. Meglepő, hogy Szekfű például Széchenyi *Hitel*-éből nem emlékszik arra, hogy ezek a vámok állandó sérelmei voltak a magyarságnak.

2. Illíriában a lakosság igen nagy része német és olasz volt, a közigazgatás nyelve pedig francia, német és olasz. A szerzőnek alapos revízió alá kell vennie a nemzetiségi kérdéstről való nézeteit, melynek hibaforrása elsősorban ismereteinek fogyatékosága. Persze egyében is múlik a dolog, különben nem hánytorgatná a szerző éppen csak „a román- és szerbnyelvű ortodox egyházak” „oly hatalmas” birtoktestjét. Akad ezeknél gazdagabb egyház is Magyarországon.

A Szekfűről való ítéletet tehát abban foglalhatjuk össze, hogy felfogása a régibb írókétól abban az árnyalati eltérésben mutatkozik, hogy nacionalizmusa mérsékeltőbb, régibb, letűnt intézményeket több kíméllettel tárgyal, általában konzervatívabb és olyannyira legitimista, hogy erre 48 utáni íróinknál alig akad példa. Külpolitikai ismeretei egészben véve a kor színvonalán állók, amiben dicséretesen különbözik mai történészeink nagy többségétől. Az elfogulatlanság azonban, hogy tudniillik korokat és embereket önmagukból magyarázzon és ne tőlük egészen idegen szempontokból, egyelőre teljesen távol áll tőle. Fiatal ember, e részben javulhat még, feltéve, hogy e szempontok tudtán kívül lopóztak beléje és nem tudatosan, melléktekintetéből — amelyek lehetnek tiszteletreméltók is — fogadta el azokat. Végül egy formai hiba is megemlítendő Szekfű új művénel, hogy tudniillik nincs tárgymutatója, sőt még tartalomjegyzéke sem. Már ennyire talán vagyunk Magyarországon is, hogy ilyesmit elengedhetetlennek tartunk.

Braun Róbert.

Az osztrák ipar fejlődési lehetőségei. (Friedrich Hertz: *Die Produktionsgrundlage der österreichischen Industrie vor und nach dem Kriege*. Wien—Berlin: Verlag für Fachliteratur. 268 l.)

Hertz is ama közgazdasági írók immár nem kis csoportjához tartozik, akik a szocializmus közgazdaságtanán nevelkedve, kapitalista érdekképviselői tisztviselők, kapitalista írók lettek. Hertznek két érdekes füzetje jelent meg 18 év előtt a szocialista agrárprogramról:¹ akkor még nyilván szocialista volt. Ebben a könyvében, mint kapitalista gazdaságpolitikus lép fel; igaz, hogy minden munkásellenes tendencia nélkül.

H. mindenekelőtt megállapítja, hogy Ausztria iparosodása a háborút megelőző évtizedben gyorsabb tempóban haladt, mint Németországé. Majd rátér az osztrák ipar múltjára. Igen érdekes adatokkal bizonyítja, hogy az újkor elején Ausztria Európa legiparosabb államai közé tartozott. 1767-ben Stájerország egyedül annyi nyersvasat termelt, mint egész Anglia. 1850-ben Ausztriában 15 millió gyapotfonóorsó dolgozott, a német *Zollverein* területén csak fele ennyi, stb. Éppen ezért számos iparvállalat most rossz telephellyel bír, mert a technika változásaival is megmaradt régi telephelyén. Igen érdekes képet rajzol Ausztria ipari telephelyeinek vándorlásairól: a papíripar az olcsóbb fával bíró alpesi tartományokba vonul; viszont a vasipar az alpesi tartományokból Csehország felé húzódik, ugyanígy a textilipar is a szén olcsósága folytán. A cukorgyárak, amelyek régen tengerentúli nyersanyagot dolgoztak fel, most a kikötőktől az ország belsejébe, a cukorrépa termelőhelyére húzódtak, stb. Érdekes másfelől, hogy a textilipar az olcsó munkaerő kedvéért előszeretettel a félreeső

¹ *Die agrarische Frage im Verhältnis zum Sozialismus*. Wien, 1899. *Bernstein előszavával; Agrarfrage und Sozialismus*, Berlin: Verlag der sozialistischen Monatshefte 1901. Szocialista agrárprogramtervezet.

vidékeket keresi fel. Még 1910-ben 175 olyan község közül, amelyben fonó- vagy szövőgyár volt Ausztriában, csak 96-nak volt vasúti összeköttetése. A Nemzeti Textilművek Rt.-ot a hatvanas évek végén alapították a Szepeességben, *Késmárkon, noha a legközelebbi vasútállomás 5 napi járóföldre volt!* Akkor persze még fa volt a tüzelőanyag.

Ezután megvizsgálja a *német és osztrák nyersanyagtermelést* és arra az eredményre jut, hogy Németország sokkal gazdagabb nyersanyagokban, behozatalában a nyersanyagok kisebb kvótával szerepelnek, mint Ausztriánál. Ezzel velejár, hogy a nyersanyagok ott olcsóbbak is, mint Ausztriában. *A vízierők kihasználása még hiányos. Azonban a teljes felhasználás is csak egynegyedét az álló gőzgépek lörejeének és egynegyedét az összes széntermelésnek pótolná.* Tehát nem szabad Magyarország iparosodása szempontjából sem valami vérmes reményeket táplálni a vízierők jobb kihasználásától, bárha a háborús széndrágulás változtatott a viszonyokon.

Majd áttér a szállítási viszonyok tárgyalására. A szállítás olcsósága víziutak kihasználásán múlik. A vízi út sokkal olcsóbb, mint a szárazföldi. Erre sok érdekes adatot hoz fel. Németországban 1912-ben 93 millió tonnát, Ausztriában 8 milliót és Magyarországon 5 milliót szállítottak vízen. Egy kilométer víziútra Németországban 4826, Ausztriában csak 1000 tonna forgalom esett! Ez Németország ipari termelésének nagy előnye. Jellemző, hogy a rövid Elbe osztrák szakaszán 3,7 millió tonna árut szállítottak, míg a Dunán ugyanakkor csak 2,7 milliót. A Dunán lefelé nincs szállítani való *tömegáru*, ezért a szállítás sokkal drágább, mint a Rajnán. Hogy mit jelent a vízi út, erre néhány jellemző példa: egy bécsi gyár megállapította, hogy időnként olcsóbban tudja árúját via Hamburg Argentínába szállítani, mint Csernovicba! A fa viteldíj a Amerika—Trieszt olcsóbb, mint Karin tia—Trieszt! Boszniából az érceket Aussigba fél Európa megkerülésével tengeren és Elbén olcsóbban szállították, mint vasúton! Az osztrák és magyar szárazföldi szállítást a magas szállítási díj még külön is megdrágítja. Ilyenformán az osztrák ipar objektív termelőfeltételei kevésbé kedvezőek, mint a német iparé.

Kedvezőtlenek a társadalmi feltételeik is. A csekély népszaporodás és nagy kivándorlás, csekély városi fejlettség és a terménygazdaságnak még mindig nagy jelentősége, gátolják a nagyipar fejlődését. Noha a modern selfactor 2000-szer annyit végez, mint a kézi orsó, még mindig a mezőgazdasági lakosság tetemes része kézi orsón fon! Ebből és a lakosság csekély keresetéből következik a belső piac csekély felvevőképessége! Ennek ellenére *Ausztriában az üzemek átlagos nagysága nagyobb, mint Németországban:* ez azonban nem jelenti az olcsóbb termelést. Mert míg Németországban a nagy fogyasztás messzemenő specializálódást tesz lehetővé, nálunk minden gyár igen sokféle árut termel, ami a termelést megdrágítja. Növeli ezt a sokféleséget különösen a ruházati ipar terén Ausztria nemzetiségi tagoltsága. Minden nemzetiségű parasztság másképp öltözik. Majd az iparnak, a kereskedelemmel és az állami törvényhozással való kapcsolatát tárgyalja. Kimutatja, hogy az adóteher Ausztriában nagyobb, mint Németországban, a szociálpolitikai megterheltetési ellenben kisebb.

A könyv egy külön része tárgyalja a *termelő költségek* alakulását. Az anyagi termelőeszközök Ausztriában drágábbak, mint Németországban, ellenben a munkabér Ausztriában alacsonyabb, ami azonban, mint szerző helyesen kimutatja, nem mindig egyértelmű a munkaköltség alacsonyabb voltával. Némely esetben kitűnik, hogy Ausztriában, másokban, hogy Németországban alacsonyabb a munkaköltség. Az érdekes példákat itt nem sorolhatjuk fel: a hajtóerő költsége a két államban körülbelül egyforma.

Egy táblázatban bemutatja az osztrák és német nyilvános számadásra kötelezett vállalatok nyereségét termelőcsoportok szerint. Az eredmény azt mutatja, hogy Németországban a nyereség nagyobb, de a kockázat is. Németországban aránylag több a nyereségnélküli és csődbejutó vállalat, mint Ausztriában. A két táblázat, amelyet az osztrák és német iparvállalatok 1908—1912. évi nyereségéről közöl, más szempontból is felette érdekes. *Kitűnik belőle, hogy a gyakorlatban mennyire nem lehet szó átlagprofitátáról.* Míg a gázgyárak átlag 23—24%, a bánya- és kohóművek 14%, a gép- és fémárúgyárak 13% nyereséget hoztak, addig a textilipar alig múlja felül az 5%-ot, sőt a gőzmalomok még a 3%-ot sem érik el Ausztriában. Hasonló aránytalanságok mutatkoznak a német statisztikában is, bárha ott az eltérések sokkal kisebbek. Igaz, hogy ötévi időszak túlrövid a jelenség végleges megítélésére, de nyilvánvaló, hogy jogi monopóliumok és nyersanyagmonopóliumok az átlagprofiton felül járadékot biztosítanak számos iparágban.

A könyv hátralévő része aktuális problémákkal foglalkozik. A háború utáni gazdasági életéről szóló fejezet nem igen nyújt újat. A Németországgal tervezett vámunióról szóló fejezet főleg *Stolpernek*, az *Österreichischer Volkswirt* szerkesztőjének a vámuniót pártoló könyvével polemizál és arra a végeredményre jut, hogy „egy azonnali vámunió nem semmisítené meg az osztrák ipart, de némely iparág fennmaradására és további fejlődésére hátrányos volna”. (225. l.) A befejező rész a békére való átmenet-gazdaság feladatát tárgyalja. A kötetet két régebbi kis tanulmány zárja le.

Hertz könyve a közgazdász és gazdaságpolitikus számára igen nagy anyagot és sok érdekes szempontot nyújt. Aki Magyarország ipari kilátásait tanulmányozza, haszonnal fogja forgatni, mert ami áll Ausztria és Németország viszonyára, nagyjában áll Magyarország és Ausztria viszonyára is. Laikus érdeklődő azonban nem sok élvezetet fog benne találni: mert noha a könyv *világosan* van írva, nagyon tömör és a laikus olvasó számára túlsok adatot tartalmaz. *Varga Jenő.*

Magyarok, szászok és románok. (Fr. Teutsch: *Die Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart.* Leipzig: Köhler 1916. XIII, 350 l. — *Szigyártó Gabor: Szózat az erdélyrészi magyarok és szászok ügyében.* Marosvásárhely: Tükör-nyomda, 1917. 180 l.)

Erdély a magyar nemzetiségi politikában mindig igen fontos, talán a legfontosabb szerepet vitte. Bár az összes nemzetiségek közül a szerbeknél mutatkozott legkorábban és legintenzívebben a nemzetiségi érzés, a szerbek számának megcsappanásával viszonylagos politikai jelentőségük is csökkent. A Felvidék és Erdély állnak ma előtérben. Nehéz volna eldönteni, hogy hol nagyobb a nemzetiségek ereje és hogy melyik irányból támadhat nagyobb veszedelem Magyarország területi egységére nézve. Kétségtelen, hogy a románok számosabbak, osztálytagozatuk fejlettebb, középosztályuk — a nemzeti eszme főhordozója — erősebb és hogy külön nemzeti egyházaik (a görög keleti és görög katolikus) és iskoláik oly szervezkedési lehetőséget nyújtanak nekik, aminővel a tótok nem rendelkeznek. Kétségtelen továbbá, hogy a független Románia, még mai politikai helyzetében is, erősebb politikai realitás, mint a csehek problematikus közjoga, ami mellett figyelembe veendő az is, hogy a magyarországi és romániai románok faji, helyesebben nyelvi és kulturális egysége kétsébevonhatatlan, míg a tótoké és cseheké vitás. Ezzel szemben

a cseh-tót nacionalizmusnak egy, de talán döntő előnye van a románnal szemben: a cseh nacionalizmus szolgálatába állítható hatalmasan fejlett cseh gazdasági erő, kivált a cseh ipari és a cseh bankok. A romániai irredentizmust csupán a területi terjeszkedés vágya fűti a nemzeti érzésen kívül, a csehet mindezek felül még kapitalisztikus érdekek is: új fogyasztópiac és ipari munkaerő szerzése. A magyarországi románságra nézve az elszakadás egy kulturális és gazdasági tekintetben alsóbbrendű közösségbe jutást jelentene, ellenben a tótokról ez egyáltalában nem mondható. Látnivaló tehát, hogy nem könnyen dönthető el, hol sürgősebb a nemzeti törekvéseknek Deák Ferenc által ajánlott ellenszerét, a hazai viszonyok megkedveltetését, alkalmazni.

Az erdélyi viszonyokat komplikálja egy erősen szervezett harmadik nemzetségnek, a szászoknak létezése. Teutschnek fentemlített műve épp a kérdésnek erre a részére nyújt bő anyagot. E mű tulajdonképpen Németországnak szól. A németekkel akarja röviden megismertetni a szászok történetét, mai helyzetét és jövő terveit. Erre a szerző mindenkinél hívatottabb. Már püspöki állásánál fogva is képviselője népének, de még inkább teszi hívatott szószóelőjává eddigi történetírói munkássága, melyet már régebben volt alkalmunk e szemlében méltatni. A jelen mű történelmi része nem egyéb, mint kivonata a szerző és atyja háromkötetes szász történelmének. Az ezekről mondott ítélet nagyjában véve e műre is illik. Kiegészíthetjük ezt az ítéletet néhány észrevétellel.

A szászok a németségnek számra nézve nem jelentékeny és külső sikerekben nem nagyon impozáns telepítése, mely azonban mégis az összes telepítések közül legnagyobb dicsőségét jelenti a németségnek. A szászok nem mint uralkodó kaszt jöttek Erdélybe, hanem mint a maguk kezemunkája után élő földművesek és iparosok, mint szabad parasztok és polgárok. Messze keletre telepítve, e helyzetüket megőrizték, anélkül, hogy kísérletet is tettek volna más fajok politikai vagy gazdasági leigázására és ezer nehézség közepette is megtartották a kapcsolatot a műveltebb Nyugattal, melynek kultúráját képviselték és terjesztették új hazájukban. Igaz, hogy nem szolgáltattak oly kiváló tudósokat, mint a balti németek, igaz, hogy a közpályán szereplő emberek legjobbjai is alig érték el az átlagot Erdélyben, hogy milliomosaik, nagy-, sőt középbirtokosaik is alig vannak. Azonban az egyéni kiválóságot pótolta az egész nép impozáns derekassága, szívóssága, szorgalma, fegyelmezettsége. Éppen ezért hibáztatnunk kell a szerzőnél, hogy történeti részében a politikai történet mellett alig jut hely a gazdaság- és művelődéstörténetnek, holott ezekben van a szász nép igazi dicsősége, a politika pedig mindig gyengéje volt. Ehhez parancsolni tudó és engedelmeskedni kénytelen néprétegek kellett volna, a szászoknál pedig ezek a rétegek — szomszédaikhoz viszonyítva — nem fejlődtek ki eléggé és a legnagyobb hivatalnoki zsarnokság idején sem halványult el náluk teljesen az az eszme, hogy ők parancsoljanak hivatalnokaiknak, ne pedig azok nekik. Bármit is mond a szerző, Bruckenthal csak helyi nagyság, a szerző atyja, Fr. Daniel Teutsch püspök pedig igen művelt ember, alapos történelmi kutató és kiváló jellem volt, de nem politikai tehetség. Az egész szász politika teljes bizonytalanságban való tapogatózás volt 1848-tól kezdve a nyolcvanas évekig, holott a románokat Saguna a politikai lángész biztonságával vezette.

Csupán az utolsó fejezetben hallunk a szászok mai helyzetéről, sajnos, nem nagyon bőven. E helyzet szász nemzeti szempontból ítélve nem nagyon biztató a jövőre nézve. A nép ereje kimerülöben van, a nemzeti életnek minden terén defenzívába szorult, még pedig csekély sikerrel biztató defenzívába. A szászok szaporasága minden szépitgetés dacára nagyon rosszul áll. A nép számát a szerző 230.000-re teszi, ami azonban nyilván túlzás, mert az erdélyi evangélikusok száma 229.000, ebben pedig magya-

rok is vannak. E lakosságnak körülbelül egynegyede él városokban. A falusi nép 250 faluban lakik igen elszórtan, ami magyarázata annak, hogy a papok és tanítók száma nem kevesebb 1010-nél. Az orvosok és ügyvédek száma növekvőben van, a technikusoké és mérnököké szintén. Az iparososztály hanyatlak, a kereskedők száma szaporodik. A Szászföldön lakó románok és magyarok százaléka szabályszerű növekedést mutat évtizedek óta, még pedig úgy a városokban, mint a falvakban. Abszolút többségben a szászok a városok közül csak Nagyszébenben vannak, itt is 1880 óta 73,7%-ról 50,2%-ra estek. Úgyszólván alig van olyan szász falu, ahol ne volna tekintélyes idegen kisebbség, melynek számaránya évről-évre nő. Súlyosítja a helyzetet a szászok relatíve nagymérvű kivándorlása, főként Amerikába, Romániába, de Németországba, Bécsbe és Budapestre is; 20.000-re teszik az Amerikába vándoroltak számát és Bukarestben 5000 szász élt a háború előtt. Földbirtok tekintetében igen állnak a szászok. Földjük arányosan oszlik meg, termékeny és jól megművelt. A községi birtok az összterületnek 38%-át teszi és teljesen közcélokat szolgál; ebbe pedig még nincs beleszámítva a szász egyetem és az evangélikus egyház birtoka. A községi birtokban azonban az a veszedelem rejlik, hogy a szászok számának relatív fogyása folytán könnyen juthatnak idegen kézbe. Általában véve nemcsak a számbeli elmaradás, hanem bármiféle politikai jogkiterjesztés, is veszélyezteti a szászok közvagyonát és politikai befolyását. Érdekeik ellentétben vannak nemcsak a jogkiterjesztéssel, de a jelenlegi közigazgatási helyzet bármely javító változtatásával. Bár birtokviszonyaik kedvezők, földművelésük, állattenyésztésük Magyarországon a legmagasabb fokon álló, gazdasági szervezkedésük kitűnő, mert Raiffeisen-szövetkezeteiknek úgyszólván minden szász földműves tagja, pénzintézeteik pedig üzleti eredményesség és áldozatkészség¹ tekintetében vezető helyen állnak Magyarországon, a lassú visszaesés és a relatív elmaradás a többi nemzetiséghez képest kétségtelen. A szász kereskedelem és ipar egyre inkább tért veszít. A megbízhatóságot, a szorgalmat ritkán képesek magastilussággal párosítani és a szaporodási oly rossz, hogy a szász mesterek fokozódó arányban kénytelenek idegen tanoncokat fogadni. Iskoláik kitűnőek, a tankötelezettség 8—9 évre terjed, még pedig nem csupán papiroson. Van 6 teljes és 4 alsófokú középiskolájuk, 1—1 tanító- és tanítónőképezdájük. Ez azonban óriási terhet jelent, melyet a szászok már nem is bírnak meg többé és 1912 óta kénytelenek egyházuk és iskoláik számára államsegélyt venni igénybe. Ez fordulópont a szászok önállóságában, mert az egyház és az iskola a nemzetiség fellegetvára. Befejezést nyert ezzel a szászok fokozatos hozzásimulása a magyar állameszméhez, mellyel csak lassan barátkoztak meg. Ezzel azonban az államtól teljesen függő helyzetbe kerültek, mert hisz amely pillanatban az állam leveszi egyházukról és iskoláikról kezét, a szász nemzetiségnek vége. Ha tekintetbe vesszük, hogy a szászok és a környező népek közti műveltségi és gazdasági különbség határozottan és kétségtelenül csökkenőben van, nem nagyon nézhetnek jövőjük elé bizalommal. Minthogy a szászoknak nem állt szabadságukban kultúrájukat szomszédaiknak átadni vagy át nem adni, sem ezeknek nem állt szabadságukban szász vagy másmilyen kultúrát választaniok, háláról persze vajmi nehéz beszélni, mindamellett akkor, mikor a szászok nagy kulturális jelentőségét elismerjük, csupán saját kulturális haladásunknak adjuk tanújelét.

¹ A szász pénzintézetek alaptőkéje 375,6 millió korona, a tartaléktőke 25, a takarékbetét 110, a záloglevélérték pedig 209 millió korona. A nagyszébeni takarékpénztár 1912-ig 2,62 milliót fordított közcélokra.

Bár jobb szerettük volna, ha a szerző a régmúlt politikai történet helyett inkább a közelmúlt művelődés- és gazdaságtörténetét adta volna bővebben, melegen ajánljuk könyvét az olvasónak.

Szigyártó Gábor könyve egészen új hangként hallatszik Erdélyből. Fogatkozásai dacára is Steier Lajosnak a tót kérdéstről írt könyve óta a legjobb nemzetiségi részlettanulmány a magyar irodalomban. Közös vonása Steier könyvével a mérsékelt nacionalizmus, a tárgyilagosságra való törekvés, a jóhiszeműség és az adatok alapos, lelkiismeretes vizsgálata. Steier sokkal nagyobb bibliográfiai készültséggel dolgozik, jobb stilisztika és több érzéke van a szerkezet, az áttekinthetőség iránt, Szigyártónak viszont előnye, hogy alapos antropogeográfiai műveltsége van (Czirbusz tanítványa), gyengébb formaérzékét pedig ellensúlyozza meggyőződésének ereje, erkölcsi komolysága, mely mögött az a tanulság rejlik, melyet a nemzeti lét kérdését felvető ellenséges betörésből merítettek az erdélyi magyarság jobbjai. Ez a tanulság szigorú önkritikát eredményezett.

Ez az önkritika elsősorban az erdélyi magyar középosztályra vonatkozik, oly szigorú mértékkel és szavakkal, melyekhez csak annak van igazán joga, aki maga is tagja ennek az osztálynak. Ezt a szigorú önkritikát kiegészíti a román nemzetiségi mozgalomnak mérsékelt, tárgyilagossággal megítélése. A szerző így ír: „... ahogy szentnek ismerjük azt a lelkesedést, mely a magyar márciusi ifjúságot vezette Pesten, éppúgy nem szabad elítélnünk azt a román ifjúságot, amely a maga népének, fájának a felszabadítására, szabadságának a megteremtésére indult el Maros-Vásárhelyről a márciusi napok egyikén Janku Ábrahám, Papiu Ilarianu és Mikás Flóriám vezetése alatt... Mily könnyen lehetett volna teljesíteni e kivánásokat és azoknak teljesítésével mily könnyű lett volna a magyarságnak egy erős küzdőtársat nyerni”. (53. l.) Hogy egy erdélyi magyar ily mérséklettel beszél *ma*, kétségkívül nagyon örömdetes. E sorok írójának alapos oka van hinni, hogy az erdélyi magyar középosztálynak sok tagja gondolkodik így. Sajnos, ezek kényelemszeretből és féltékenységből átengedik a politika terét a könnyebb fajsúlyú elemnek. Hisszük, hogy a szerző nyílt titkot árul el, amikor a telepítési akciót, a székely kirendeltséget, az Emkét, az erdélyi dzsentrit (nem születést, hanem életfelfogást jelöl e szóval) a maga valóságában mutatja be. A legtöbb erdélyi ember így beszél — négy szem közt. Az Emkét, a székely kirendeltséget csak a nyilvánosság előtt, nép gyűléseken veszik komolyan, egyébként minden erdélyi ember órákhosszat mesélhet megtörtént és meg nem történt anekdotákat a rántottának elkészített faj-kacsatojásokról és a székely kirendeltség egyéb eseteiről.

A szerző egyébként a románság részéről fenyegető veszedelmet nem a politikai, hanem a gazdasági előnyomulásban látja. Azonban, hogy a magyarság Erdélyben a románoknál gazdaságilag rosszabbul állna, azt a szerző nem igazolja. A birtokmegosztási statisztikából mitsem lehet következtetni, mert hisz csak a területnyereségről kapunk adatokat. Abból, hogy például a magyar gazdaság átlag 4,88 *ha* Maros-Tordában, a román pedig 6,37 *ha*, még távolról sem következik, hogy a magyar birtokos áll rosszabbul, mert hisz a föld minőségét nem ismerjük. Ha a magyarság a megye termékenyebb részében lakik — ami valószínű —, az ő helyzete a jobb.

A szerző azt bizonyítja, hogy a románok a XVIII. században jutottak túlsúlyba és e hosszú időszakra kiterjedő tapasztalatnak nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint az 1880-tól 1910-ig terjedő rövidebb időszak tanulságának. 1720-ban a magyarság száma

320 000 volt, a románságé 357.000, 1786-ban pedig a megfelelő számok 506.000 és 800.000 voltak. Anélkül, hogy e számok hitelességét vitatnók, megkíséreljük magyarázatukat adni. A török alól akkor szabaduló néptelen és termékeny alföldi vidék természetszerűleg vonzotta az erdélyi magyarságot, népszaporulata jórészt tehát ide adta le. Viszont az erdélyi románlakta földön a török fennhatóság megszűnte óta a nagyobb közbiztonság és a gazdasági élet viszonylagos fejlődése nagyobb népsűrűséget tett lehetővé. Mindezek a viszonyok azonban a jövőben meg nem ismétlődhetnek. Ellenben kétségtelen tény az, hogy 1880-tól kezdve a magyarság 31,12%-os aránya 34,8%-ra emelkedett, évtizedről-évtizedre szabályszerű fokozatossággal, a románság aránya pedig éppily fokozatosan szállt le 58,44%-ról 55%-ra. A szerző ugyan megjegyzi, hogy harminc év tapasztalatából nem lehet megbízható következtetéseket levonni, azonban egyéb ténnyel alátámasztva, mégis nagy valószínűséggel lehet belőle a jövőre következtetni. Maga a szerző mondja, hogy a magyarság¹ megerősödése nem a vidék megerősödését jelenti, hanem a városi élet fellendülését". (69. l.) A városokban a magyarság tényleg ugrásszerűleg emelkedik.

Vegyünk csak néhány példát:

	1880.	1910.
Brassó	33,2	43,3
Nagyszeben	10,6	21,6
Beszterce	7,1	21,3
Gyulafehérvár	35,3	44,9
Segesvár	13,4	23,2
Déva	37,6	68,8
Szászsebes	3,1	10,2
Szamosújvár	33,9	67,3
Fogarás	31,4	50,9
Medgyes	11,4	19,8
Szászrégen	31,5	40,3

Ezzel szemben a románok általában stagnálnak vagy jelentéktelenül szaporodnak; az egyetlen Nagyszebenben nyertek sokat, 14,5%-ról 26,3%-ra emelkedtek, egyébként csak igen kevés városban nyertek 5%-nál többet, több helyütt pedig vesztek, legtöbbit Déván (18,3%-ot). Ha feltételezzük, hogy az ipari fejlődés és a városokba tömörülés folytatódik, a magyarság jövőjét lehetetlenség sötét színben látni. (Az iparosodásra nézve igen meggyőző példa a Zsilvölgy, melynél a szerző méltán beszél a lakosság szédítő megnövekedéséről.) Az 5000-nél népesebb városi alakulatokban 1910-ben magyar 186.750, román 70.539 és német 55.266 volt. Kellenek-e megnyugtatóbb számok? Ha van valaki, aki a jövőre nézve nemzetiségét veszélyeztetve érzi, az bizonyára nem a magyarság lehet. A magyarság belső erejét csak egy gyengítheti és gyengíti is; az állami gyámkodásokkal való mindenféle kísérletezése az Emkék és kirendeltségek demoralizáló borravaló-politikája, mely az önségélyt csirájában öli el. Mindezt a szerző is megállapítja.

Terünk nem engedi meg, hogy még a legvázlatosabban is ismételjük, amit a szerző gondos összehasonlítás alapján a három erdélyi nemzetiség sajtójáról, iskolájáról, színészetéről, egész faluberendezéséről mond. Amily gonddal vizsgálja a szellemi életet, ugyanolyanl vizsgálja az anyagit is: a birtokviszonyokat, földművelést, állattenyésztést, bankokat, szövetkezeteket, ipart és közlekedésügyet. Ezek az adatoké könyvet a legjobbak közé emelik, melyeket Erdélyről írtak. Bár politikai álláspontját nem tehetjük magunkévá, méltányolnunk kell a szerző mérsékletét. Magyar részről soha a szászokról elismerőbb szavakat nem olvastunk, tegyük hozzá, méltán elismerő szavakat. Remélhető, hogy nyu-

galmas idők elkövetkeztek a szerző hasonlóan tárgyilagos álláspontra fog jutni a románokkal is, mert velük szemben sokszor igazságtalan. Nem publikálható adatokkal, bármily nagyszámúak is legyenek azok, nem lehet a nyilvánosság előtt érvelni, kivált akkor, mikor bírói, kivált pedig katonai bírói tévedések óvatosságra intenek. Végül pedig azok az esetek, melyek egy régi, rossz nemzetiségi politika teljes kudarcának bizonyítékai, nem szolgálhatnak érvekkül egy eljövendő nemzetiségi elnyomás számára.

B. R.

KÖNYVSZEMLE

Austriacus Observator: Germanentum, Slaventum, Orientvölker und die Balkanereignisse. Kulturpolitische Erwägungen. München: Kösel, 1917. XVI, 322 l.

Szokatlanul jó kiállításban jelent meg ez a politikai röpirat, mely aligha fog nagyobb visszhangot kelteni. Ennek egyik oka, hogy a szerző oly óvatossággal és részletességgel tárgyalja a háború okozta bel- és külpolitikai helyzetet, mintha valami felelős állásban lévő államférfi volna, holott ily aktuális iratokban a nagy kontúrok fontosak, nem a részletek. Elmúlt ma már az a boldog idő, amikor a külpolitikában bátran lehetett jósolni, az idő bírálata csak évtizedek múlva következett be, ellenben a szerzőnek már műve írása közben kellett Romániába vetett bizalmában csalódnia.

E művet általában a mai korhoz némileg alkalmazkodott ó-osztrák szellem lengi át. Elsősorban jó osztrák, aztán jó német és jó katolikus a szerző, kissé bosszantja, hogy a Monarchiát Németország úgy háttérbe szorítja, nem haragszik a szlávokra, csak azt kívánja, hogy a német vezetésbe nyugodjanak bele (ezt félig-meddig a magyaroknak is ajánlja) és nem kívánja ugyan, hogy a bolgárok és törökök katalizáljanak, de jónak tartaná, ha szellemen közelednének Rómához és ha jóindulatú semlegességgel túrnék a katolikus missziókat. A konzervatív, uralkodó, jól szervezett csoportokat minden országban szereti. Nincs előítélete a Monarchia egyik népe iránt sem, mindegyikben talál rokonszenves vonásokat. A csehek vezetőire haragszik, de reméli, hogy a nép maga hű Ausztriához. Észreveszi nemcsak a csehek, hanem a németek politikai következetlenségeit is, amikor a kisebbség nemzeti jogairól csak akkor tudnak, ha ők a kisebbség. (108. l.) A szerbek az egyetlen nép, melyeket hosszú időre megfenyítendők tart. Ezért a délszlávokat a Starčević-párt vezetésével horvát felsőbbtség alatt akarja egyesíteni. A tartományok határait egészben véve, nem bántaná, mint ő véli, Orosz-Lengyelország pedig Galíciával egyesülne a Monarchián belül és Ausztriához jutna. A szerző úgy gondolja, hogy Magyar ország tulajdonképpen lemondhatna a nyugati német megyékről, hisz ezek valaha úgyszólván Ausztriához tartoztak, e veszteségért viszont kárpótolhatná magát például Szerbiából tetszése szerint. (Magyarország politikai közhangulatának e kitűnő ismerete megerősíti azt a gyanúkat, hogy az *Austriacus Observator* álnév alatt valamely aktív osztrák politikus lappang.) A flandriai tengerpartot és a balti tartományokat a szerző Németországnak szánja és német vezetést kíván általában úgy Egyiptomban, mint Indiában és Kínában. Afrikát azonban nem engedi át teljesen Németországnak, ebből a Monarchiának is részt követel, hivatkozva osztrák utazók érdemeire és főként arra, hogy még nemrég a Mária-Terézia-tallér volt érvényben Abesszíniában. Hogy a szerzőnek e fejtegetései a jövő politikai helyzetre mennyiben lesznek irányító hatással, nehéz előre megmondani.

B. R.

Battaglia, Roger von: Ein Zoll- und Wirtschaftsbündnis zwischen Österreich-Ungarn und Deutschland. Wien: Braumüller, 1917. 803 l.

Szerző a középeurópai vámszövetség híve vámkedvezmény-szerződés formájában a vámsorompók fenntartásával, de igen sok vámmentes árucikkkel, különösen a nyersanyagok és az ipari feldolgozáshoz szükséges segédanyagok vámmentességét hangsúlyozza, melyek hiánya a Monarchia ipari fellendülését megakadályozná. Ugyannyira, hogy lassanként minden árucikk átvándorolna a vámmentes cikk listájába és majdan feleslegessé tenné a sorompók fenntartását.

Battaglia rámutat arra, hogy a Monarchia ipara a háború befejeztekor egészen más helyzetet fog elfoglalni, mint a háború előtt és majd akkor újból vizsgálat alá kell venni egyenként abból a szempontból, hogy szorul-e még védelemre. Szerinte az osztrák ipar legnagyobb részének, de főként a nehéz iparnak háborúelőtti vámvédelemigénye, sőt tényleges védvámja is túl magas volt és inkább szolgált ezen iparok jövedelmének növelésére a fogyasztás kárára, mintsem termelőképesebb külföldi iparok versenyével szemben való védelemre. A vámszövetség Németországgal adja meg a Monarchiának az egyetlen lehetőséget a kijutásra a következő zsákutcából: a termelés megakadályozása túl magas vámok (azaz az ipari termelés megdrágítása) által vagy óriási népszerűség és vagyonszűkülés az ipari termelés túl lassú fejlődése következtében beálló túlságos kivándorlás által. Míg a vámunió Németországgal ezen ország olcsóbb ipari termelési feltételeit fogja megteremteni a Monarchia számára is. S az ipari termelés e döntőfontosságú megkönnyítése elhatározó befolyással lesz a Monarchia egyéb viszonyaira is és segíteni fog azok egész sorának megjavításában: az adónyomás egyenletesebb elosztásában, az elmaradt közlekedési berendezések megújításában, a munkásvédelem, az egész szociálpolitika, a valuta, a közművelődés, a munkásszervezkedés és munkásszervezési oly fokra emelésére, melyen Németországban áll.

Becher, Erich: Die fremddienliche Zweckmäßigkeit der Pflanzengallen und die Hypothese eines üb er individuellen Seelischen. Leipzig: Veit & Co., 1917. 119 l.

E kis könyv nagyon érdekes példája annak, hogyan lehet természettudományi tényeket — sokszor egészen véletlenül — filozófiailag értékesíteni. Míg a 18. század irodalma, főként teológiai céllal, igen szívesen foglalkozott az organikus világ idegenérdekű célszerűségével: addig ma már még a vitalisták is inkább csak az önérdékű és a fajérdékű célszerűség kérdésével foglalkoznak. A szerző most újból felveti a kérdést a növénygubacsok esetével kapcsolatban s igen messzemenő filozófiai következtetésekre jut. A tudományosan megállapított tény az: a gazdanövény a gubacsokban az élősdinek, azaz a rovarlárvának táplálékot, fedelet és biztonságot nyújt és pedig mindez aktív közreműködés útján. Megállapítható, hogy az élősdi tartós jelenléte szükséges a gubacs kifejlődéséhez. Az élősdi kémiai izgató hatásával megmagyarázhatnánk talán a gubacs fejlődését, de egy bizonyos kémiai anyagról semmiesetre sem lehet szó. A növény belső potenciái felelnek az izgatásra és pedig nemcsak a normálisak, mivel igen gyakran oly szövetet termel a növény a gubacs számára, mely normális életben nem fordul elő.

Kiválasztás által nem magyarázható meg a gubacsképződés, mivel a gubacs semmiképpen sem hasznos a gazdanövénynek. A gubacsképződés idegen érdeknek szolgáló rovása pszicholamar-kisztikus úton sem érthető meg. Úgy hogy nem marad más hátra,

mint valami egyén felettit feltételezni, ami, mint Hartmann tudatalattija, mint intelligencia, mint akarat működik. A szerző tehát valami az egész organikus világgal közös, egyénfeletti lelki-élet feltevését tartja szükségesnek. E feltevést különben egyéb biológiai tények is támogatják, például egész távoli fajok szemképződésében és szexualitásában megnyilvánuló analógiák.

Hettner, Alfred: Der Friede und die deutsche Zukunft Stuttgart? Deutsche Verlagsanstalt, 1917. 244 l.

Sokféle békével találkoztunk már a német irodalomban: írtak a győzelmi békéről, az annexiós békéről, a német békéről. H. egy újabb békéről beszél: az észszerű békéről. S észszerű békének nevezi azt a békét, mely azt hozza, melyre Németországnak szüksége van. S Hettner észszerű békéje, sajnos, nem különbözik semmiben a nagynémetek annexiós békéjétől. Hettner — akit Oroszországról és Angliáról írt kitűnő könyvei a legjobb földrajzi írók közé emelnek — a világpolitikát is a földrajzi író egyoldalú szempontjából nézi s mást, mint történelem-földrajzi és gazdasági szempontot nem ismer. Ezért jut arra az eredményre, hogy Németországnak vissza kell kapnia afrikai és csendestengeri gyarmatait; Romániának katonai szövetségbe kell lépni Németországgal, Szerbiának és Montenegrónak viszont politikailag és katonailag függő viszonyba kell jutni a Monarchiával; Olaszországnak le kell tennie Albániára vonatkozó terveiről s egész eddigi Balkánpolitikájáról; Franciaországtól el kell venni Briey és Longwy ércvidékeit, akinek emellett le kell mondania szudáni, kongói és felső-guineai birtokairól s hadikárpótlást kell fizetnie; Lüttichnek Németország kezére kell jutnia vagy leromboltatnia és ha Belgium bekebelezéséről lemondunk, akkor semlegesítettetni kell; Anglia köteles minden kárt megtéríteni, melyet német kereskedőknek okozott; Portugáliának le kell mondania Angoláról és az Azovi-szigetéről. Hettner szerint tehát a német imperializmus békéje az észszerű béke.

Lysis: Pour renaitre. Paris: Payot, 1917. 245 l.

A bankokrácia kitűnő ismerője és éles kritikusa új könyvét egy őszinte beismeréssel és figyelmeztetéssel kezdi: nemcsak a kormányzók bűnösök a háború előidézésében, hanem minden egyes polgár is, aki szavazatával annak idején megakadályozhatta volna, hogy a dolgok idáig fejlődjenek s mégsem tette meg. Régi vádját ismétli a francia kapitalizmus ellen: a francia tőke minden ország iparát, vasújtját, kereskedelmét fejlesztette, csak saját hazáját nem; míg a német banktőke ugyanakkor minden erejét saját hazája termelésének kifejlesztésére fordította. Ez az oka annak, hogy ma a franciáknak 45 milliárdjuk fekszik legnagyobbreszt eladhatatlan, idegen értékpapirokban, míg a németek megtakarított kőbányákban termelőeszközökben fekszenek, melyek a mai nehéz időkben kétszeresen hasznosak. S míg Németországban az állam is segítségére siet a termelésnek, addig Franciaországban politikai indokokból pl. hét éven át egy új bánya sem nyílt meg. De a jövőt nem látja Lysis ily sötétnek. A jövő nem azé a népé, aki jobban tud rombolni, hanem azé, aki jobban tud teremteni, akinek munkája a legproduktívabb. Az emberiség harca a jövőben nem egymás ellen, hanem a természet ellen kell hogy irányuljon: többet és többet kell kicsikarni a földtől. E harc szükségszerű eszközei: jó vegyipar és szénbányászat, a vízierő értékesítése és a mezőgazdaság modernizálása a többtermelés irányában. De mindekfelett: egy szorgalmas, becsületes emberanyag képzése:

„Emberek kellenek angol-szász értelemben, bátor, kitartó, diszciplinált, gyakorlati érzékű emberek — nem álmodozók és *Grüblerek*, nem két lábon járó szótárak, emberek, akik megfigyelni és cselekedni tudnak, egyszóval emberek.”

Nelson, Leonard: Die Rechtswissenschaft ohne Recht. Leipzig: Veit & Co., 1917. 236 l.

A mai jogászok — mondja a szerző — azon igyekezetükben, hogy a jogtudományt minden metafizikai feltevéstől függetlenítsék, lassanként oda jutottak, hogy egy „jognélküli jogtudományt” teremtettek, éppen úgy, mint a pszichológusok, akik a Lélektanból a lelket, vagy mint a természettudósok, akik a természettudományból a természetet száműzték. S az objektív jog tagadása sokkal nagyobb baj, mint a lélek vagy a természet tagadása, mert míg ezek léte nem elismertetésüktől függ, a jogé objektív kötelező erejében való hiten épül. „Ahol tehát ebbe a jogi nihilizmusba téved a tudomány, ott elkerülhetetlenül bekövetkezik a gyakorlati nihilizmus! az életben s csak annyiban nem jelentkezik mindjárt, amennyiben a külső jogrendet a szokás hatalma vagy szétbomlasztására törő erők véletlen egyensúlya érvényben tartja.” A világháború a legpregnánssabb kifejezése, a „szuverenitás aranyborjúja körüli tánc” pedig tudományos formája a hatalom általános istenítésének. Az egész könyv éleselméjű, sokszor elmés és mindig magas erkölcsi szempontokból vezetett támadás Jellinek szuverenitástana s a Liszt-féle alapjogok elmélete ellen. Polemizál Max Huberrel, akivel szemben arra az álláspontra helyezkedik, hogy az államok egyenlősége nem lehet alapja a nemzetközi jognak, mert a kis államokat csak a jog öntudata, a jog erkölcsi kötelező ereje oltalmazhatja meg a nagy öbakkal szemben. Polemizál Oppenheimerrel, Kohler és Radbruch relativizmusával, Erich Kaufmann hatalomelméletével, Nippold szolidaritáseméletével és a jogfogalom tagadásának minden formájával. Nelson könyve egy új, egészségesebb áramlat, a hatalom-és erkültusztól való elfordulás kezdete jeléül tekinthető.

Philosophical essays in honor of James Edwin Creighton. By former students in the sage school of Philosophy of Cornell University. New-York: Macmillan, 1917. 356 l.

Vaskos kötet, nem kevesebb, mint 22 értekezést tartalmaz a legkülönbözőbb kérdésekről, melyeknek azonban egységet ad a közös — pragmatista s egynéhányban az antipragmatista — nézőpont. Társadalomtudományi szempontból a legérdekesebb Ed. Z. Schaub értekezése a vallás funkcionális interpretációjáról. A szerző, szerint a vallás ily értelmezése három alapvető posztulátumon nyugszik: 1. a vallás akarati és gyakorlati jellegének hangsúlyozása a vallásnak az élethez való szoros viszonyának kiemelése által; 2. állítása annak, hogy a vallás nem érthető meg másképen, mint az egész kulturfejlődésbe visszahelyezve: innen a genetikus magyarázat; 3. a vallás lényegesen társadalmi jellegének elismerése, úgy az eredete, mint a fejlődése szempontjából: a vallás oka, rendeltetése, célja társadalmi. A szerző felteszi a kérdést, vajjon a vallás ily természetű értelmezése számot tud-e adni a vallásos élet minden jelenségéről, különösen pedig a vallásos hit tárgyának transzcendens jellegéről, a mélyebb egyéni élet kereséséről és a valóság értelmének és értékének egyéni értékeléséről.

A vallás funkcionális értelmezői a primitív vallások analízisére támaszkodnak, ahol szerintük könnyen s vitathatatlanul kimutatható a vallásos szokások társadalmi hasznossága. Kétségtelen, hogy sok vallásos szokás hasznos, de hogy úgy eredetében, mint célja szerint mind az volna, abban a szerző kételkedik s

Durkheim eredményeit (*Formes élémentaires de la vie religieuse*) hívja tanulságnul, aki az ausztráliai vallások esetében kimutatta, hogy vannak elemek a vallásos szokásokban, melyeknek nincs közük a társadalmi hasznossághoz. S ha pedig a primitív vallások „szent” fogalmát vizsgáljuk, még inkább szembeszökik a nem-hasznossági szempontok szerepe. Mert a primitív ember mind-abbban, amit szentnek nyilvánít, valami misztikus hatalmat képzel (manitu stb.), mely neki legalább olyan fontos, mint a szentnek-nyilvánítás társadalmi következményei. Hogy e misztikus hatalomban való hit azután szociológiai magyarázatot nem nyerhet-e, azt már nem kérdezi a szerző.

De következetlenek a funkcionalisták a genetikus módszer alkalmazásában is. Mert ők is elfogadnak adatnak, mint kiindulópontot, néhány igazolatlan feltevést, mint például a táplálkozás és nemi ösztön befolyását a vallás fejlődésére. A szerző itt első-sorban Arms kutatásaira gondol, aki inkább lélektani konstrukcióját, mintsem genetikus magyarázatát adja az alapösztönökből a vallásos szokásoknak. Finom kritikáját adja a szerző itt a genetikus módszer egyéb tévedésének is.

Nem ismeri el a szerző ama funkcionalista tétel igazságát, mely szerint a vallás társadalmi tény. Nem, mert ez esetben minden különbség elenyészne társadalmi és vallásos tény között. Ha azt az embert mondjuk csak vallásosnak, aki részt vesz a társadalmi tevékenységben és társadalmi érzésekben éppen a szentek lesznek azok — az összes vallások legvallásosabb, legpregránsabb képviselői —, akiket nem nevezhetünk vallásosoknak. Végeredményben a szerző elutasítja a vallás funkcionális értelmezését, mivel ez részben elferdíti, részben megszükiti a vallás jelentését.

Selety Georg: Die Politik des Lebens. Ein Grundriß für den Bau der Gesundheitsorganisation. Mit einem Geleitwort von Rudolf Goldscheid, Wien-Leipzig: Anzengr über-Verlag. Brüder Suschitzky, 1918. 278. l.

Komoly és szókimondó ember írása, aki a pacifizmust nem a megszokott szentimentális áradozások hangján, hanem racionális és következetesen megvalósított politika útján követeli. Ez a politika, mely egyszersmind az emberiség egy új szervezeti formájának alapelveit is adja: az élet politikája. Nem új keletű az a követelés, mely a kormányzat elveit az élet princípiumával akarja összhangba hozni: hiszen a XVIII. századnak az emberi jogokra visszanyúló politikai reformeszméi is voltaképpen ezen a gondolaton nyugszanak, amint ezt legmeggyőzőbben bizonyítja e politikai felfogás egyik legjelentősebb történelmi alkotása, az Észak-Amerikai Unió függetlenségi nyilatkozata, melynek bevezető sorai minden államhatalmi tevékenység vezérlő eszméi gyanánt az *életet*, a szabadságot és a boldogságot jelölik meg.

A reálpolitika azonban mind a mai napig megmaradt az élet ellenségének. Ez az a tény, amelyből Selety kiindul s e tényt azzal magyarázza, hogy ez az avult és tarthatatlan szervezeti formák következménye. „Mint ahogy az élet fokozása az emberi társadalom ősi célja, azonképen ennek szervezése a kultúra ősi eszköze.” (16. l.) Hogy ez az eszköz eddig nem volt foganatba vehető, annak az az oka, hogy a pártokra szakadt emberiség nem találhatta meg az igazi életet követő politikai elveket. Ezek csak akkor lelhetők fel, ha az összes részletérdekek egységes összérdekké szerveződnek.

A könyv első része behatóan foglalkozik mai társadalmi és politikai szervezettségünk hibáival, bírálatot mond korunk politikai álfelvilágosultságáról s egész közéletünk „örökölt terheltségéről”. A továbbiakban kisebb-nagyobb fejezetekben az élet érde-

keinek s a becsületnek, a függetlenségnek, egyenlőségnek, az imperializmusnak, a harcnak, a politikai nagyvási és üldözési mániának, továbbá a bátorság, a vallás és humanitás, a nacionalizmus, az etika és politika, valamint a jog és politika viszonyának, majd a felelősség, a pedagógia s a sajtó kérdéseiről szól, mindig főproblémájához való vonatkozásaikban, végül pedig az élet politikájának megvalósításáról beszél, hangsúlyozva, hogy ez csak a békés fejlődés útján, minden forradalmi rázkódtatás nélkül képzelhető.

A második részben azt bizonyítja szerző, hogy a politika minden organizációját megelőzőleg az emberiség gazdasági összszervezetét kell megalkotni. Ezirányú javaslatának alap gondolata az, hogy minden gazdálkodás végső célja a fogyasztás és minden egyéb csak e célnak alárendelt eszköz. Ehhez képest ebben a részben elsősorban a fogyasztó-internacionáléről szól, azután az adópolitika és a földjáraadék meg a kamat problémáját feszegeti és végül a világmunkaszerződés, világbiztosítás s világkereskedelmi szerződés lehetőségeit vázolja, mindig tárgya iránt való odaadó lelkesedéssel s a komoly meggyőződés hangján.

A könyv elé Goldscheid irt igen találó kritikai megjegyzéseket tartalmazó előszót. B.

Stier-Somló, Fritz: Die Freiheit der Meere und das Völkerrecht. Leipzig: Veit, 1917.

A tengerek szabadsága alatt a szakemberek sem értik egy s ugyanazt a dolgot. Vannak, akiknek csak békében érvényes, másoknak háborúban is, vagy háborúban csak a semleges kereskedelem számára vagy pedig a háborús nemzetek hajózására nézve is; vannak, akiknek a tengerek szabadsága elsősorban az angol tengeri hatalom letörését, másoknak a szabadság védelmére alakuló államszövetség megalapozását jelenti. Stier-Somló feldolgozza témájának Hugo Grotius óta felgyülemlett politikai és tudományos anyagát. Ítéletére elsősorban az lesz döntő, amit Németország érdekének tart. Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a tengerek teljes szabadsága nem lehetséges s hogy Németországra is veszélyes volna, mindaddig, amíg tengeri háború lehetséges. Épp oly kevésbé hisz egy háború utáni világállamszövetségben, hisz azonban egy szövetségrendszeren felépülő világ-egyensúlyban. Egy bizonyos számú, egyenlő erős tengeri hatalom, mely egymást kölcsönösen ellensúlyozza s melyek között egyik sem elég erős arra, hogy az egész világforgalmat megbénítsa, a tengerek szabadságának — amennyiben ez egyáltalán lehetséges — legjobb biztosítéka.

Strasser Nadja: Die Russin. Berlin: S. Fischer, 1917.

Nehéz dolog az angol, a német, az orosz asszonyról írni. A szokásos jelzők annyira jelentőség nélküliek. Strasser sokféle nőről ír, arisztokrata, kispolgár, paraszt és munkásasszonyokról. Életüknek, gondolkodásmódjuknak, érzésviláguknak eleven, hű képét adja. Nem a törvénykönyv paragrafusai vagy statisztikai adatok alapján ítéli meg a nők helyzetét, hanem egyének életét rajzolja, ami közelfekvő és a társadalom belső életét jobban megvilágítja. A könyvben portrék vannak: meghatóan egyszerű, nem szép, de igen értelmes, komoly arcok. Ezek azok a típusok, akiknek *embervolta* és nem a nőisége dominál; ez az asszony barátja és nemcsak szeretője a férfinak. Elüt a nyugateurópaítól az orosz férfi viszonya a nőhöz: szerelmi és életközösség, mely a lélek egyenrangúsága alapján felbonthatatlan.

Közös vonása a szerelmi életükben ritkán boldog kiváló

asszonyoknak (Kovalevszky, Baskirtscheff) és a férjüket fogságba követő, áldozatkész feleségeknek, hogy nem azért küzdenek, hogy a férfiak segítségére legyenek, de mert saját ügyüknek tekintik a politikát. A jobbmódúak elmennek külföldre tanulni, hogy otthon taníthassanak és gyógyíthassanak. Egyszerű asszonyok a heroikus önfeláldozásban járnak elől példával. Megmutatják, hogy a dicső halálnál nagyobb és több áldozat kinszenvedéssel élni az életet egy gondolat, magasabb cél érdekében.

Az orosz férfi számára a nő személyes szabadsága éppen olyan fontos, mint a nőnek magának. Ez segítette a nőt az emberiség számára való felszabadulásban. A jövő alapja csak az a társadalom, melyben a nő tevékeny ember, a közösség igazi része. Az orosz nők teremtették meg azt az ideált, mely után mindannyian törekszünk. Aki meg akarja érteni az orosz eseményeket, el kell olvasnia ezt a könyvet. Az, utolsó évszázad történetén át vezet, s bevilágít a történelem egy-egy fejezetének hátterébe s amellet a néplélek mélységeibe. Egyénéről ír s mégis az egész orosz társadalom életét rajzolja vele. Egymástól elütő karaktereket ismerünk meg, akiknek lelke mélyén rejtetten azonos gondolatként él a szebb jövőbe vetett hit reménye. Ezek a nők nem csupán a férfiak tetteinek mozgató erői, maguk is teljesen öntudatos, cselekvő, progresszív emberek. Strasser könyve világossá és érthetővé teszi az orosz forradalom rendelkezéseit, mely a nőt a törvényben is a férfival egyenrangú állampolgárrá emeli.

Hacker Boriska.

Stolper, Gustav: Das mitteleuropäische Wirtschaftsproblem. Leipzig: Deuticke, 1917. 305 l.

Közép-Európa 1914 őszén felmerült kérdése a három háborús esztendő alatt sok s mélyreható változáson ment át úgy a gyakorlati tanácskozásokban, mint az elméleti szempontokból dolgozó irodalomban. Stolper szerint a középeurópai gazdasági szövetség, melyről még nem régen, mint olyasvalamiről beszéltünk, melynek megvalósítása vagy elvetése tőlünk függ, közben elkerülhetetlen szükségyszerűséggel kezd megvalósulni. Tényekkel igazolja állítását. A középhatalmak pénzgazdasága legnagyobbbrészt már német és osztrák-magyar tőkén nyugszik; a középhatalmak összes devizaközpontjai már jóideje közös egyetértéssel dolgoznak; Németország és a Monarchia bevásárlóközpontjai már 1915 vége óta a semleges államokban történő nyersanyag- és élelmiszerbevásárlásaikat közös megegyezéssel végzik; a behajózás kérdéseinek közös szempontok szerint való rendezése már megkezdődött; a békekötés utánra tervezett nyersanyagbeszerzések előkészítését közösen végzik a német, osztrák és magyar bankok és központok; a magyar közigazdaság felszabadítása a nyugateurópai tőke hatalma alól nagy német tőkebefektetések által már szintén megkezdődött. Ilyen és még sok hasonló tényből az világlik ki, hogy „Közép-Európa” már itt van s most már csak arról lehet szó, hogy e tényeket a megfelelő jogi és szerződési formákba öntsük, s levonjuk a megfelelő vám- és kereskedelempolitikai konzekvenciákat s e konzekvenciák levonását is megkönnyítette a háború. Most a Monarchia ipara a háborús konjunktúrák között tőkében megerősödött, technikailag fejlődött a ma már nem szorul védelemre a német iparral szemben, aminek érdekében a középeurópai törekvések kezdetén a vámsorompók fenntartását kívánták. S a gazdaságilag gyengébb és a háború által jobban kimerült Monarchia csak akkor regenerálhatja gazdasági helyzetét Németország szívósabb gazdasági erőivel való részvéte által, ha a tőke, a munka s a vállalkozás ide-oda mozgását nem akadályozza közbelső vámvonallal. S a nyersanyagokban egyaránt kimerült két köz-

ponti hatalom egymásra lesz utalva a békekötés után a nyersanyagbehozatal érdekében kivitelét minden eszközzel növelni s b végéből liberális kereskedelmi politikát folytatni.

Bár tehát minden Közép-Európa megalakulása mellett szól, mégis kérdés, hogy a mérvadó tényezők megkövesedett szokásai nem fogják-e a teljes szabad forgalom megvalósítását megakadályozni.

Szemere Samu: Giordano Bruno. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1917. VIII, 391 l.

Giordano Bruno méltó életrajza bármely nemzet és nyelv tudományos irodalmában azokhoz a munkákhoz tartozik, amelyek a bölcséleti műveltség meggyökeresítésének s a kultúrtörténeti tájékozódás fokozásának igen jelentékeny szolgálatot tesznek. Magyar nyelven filozófiatörténeti monográfiánk elég kevés van, az előttünk fekvőhöz hasonló arányú befejezett alkotás talán egy sem akad. Bruno magyar életrajzírójában méltányolni kell speciális irányú tanulmányainak (a mi aluszékony kritikánkat ilyesmi sem rázza fel közönyéből) erkölcsi mozzanatát, különösen filozófiatörténeti téren, ahol az essay kevesebb fáradságot igénylő formáival is beérné az érdeklődő közönség. Szemere könyve mintegy a jövőbe mutat, amidőn a magyar könyvespolcokra egymásmellé sorakoznak jeles monográfiák a gondolkodás vezető egyéniségeiről.

A munka első része mintaszerű tisztaságú jellemzést nyújt a reneszánsz szellemi alkatáról. Vizsgálja a lelki életnek az újkor küszöbén lejátszódó forradalmát, mely új életérzést hoz s az ember, a természet, a szépség, a tudás megváltozott értékelését jelenti. A második rész feltárja Bruno végtelenül vonzó pályáját, fausztai küzdelmességű, de a Fausténál is emberibb sorsát, mert a földi hatalmakkal viaskodik s emberi ármány végez vele.

A filozófia igazságértéke lehet önmagában s önmagáért való, de az a gondolkodó, aki küzd, szenved, számkivetésbe megy, életet áldoz olyan elvekért, amelyek századoknak világítanak, az élet-szerűség argumentumával hódít meg önmaga s a filozófia számára. A könyv harmadik része Bruno filozófiáját rendszeresen tárgyalja, de a szisztematikus keretben isi érezteti intuitív erejét. Bruno gondolatvilága az újkori világnézet őse, melyben megvan a különböző irányba szakadó fejlődés minden későbbi nagy mozzanatának csirája. Szemere, mint a filozófiának történetírója, színvonalas munkát végzett. A Windelband és Dilthey által megjelölt módszerek szellemében dolgozik s beszövi Bruno tanításait az eszmék fejlődéstörténetébe az eleatáktól Goetheig és, napjainkig. Szerkesztésében, jellemzésben és előadásban kellemes egyszerűséget, kiforrott és vonzó higgadtságot érzünk, mintha szolidan épített, célszerűen tervezett és barátságosan díszített ház vendégei volnánk. Pedig olyan részletek is vannak benne, amelyek a Bruno-kutatás anyaföldjén, az olasz tudományos irodalomban is méltánylással találkozunk, mivel a nagy reneszánsz-gondolkodóhoz fűződő vitás problémák tisztázását jelentik.

A könyv az Akadémia kiadásában jelent meg, de ha egyebütt adták volna ki, akkor is helyeselnék felfogásának tárgyilagosságát s minden propaganda-célzattól való mentességét. A *noiai* filozófia — így nevezte Bruno a maga tanítását szülőhelye után — beszél önmagáért, ha igazán és egyenesen szólaltatják meg. Goethe nem hiába becsülte: az övével rokonszellem szól belőle, felszabadító, mindnyájunkat emberebbé tevő szellem. Az emberi szemlélődési útja kifelé és befelé vívott küzdelmek révén válik dicsőségsé s ebből táplálkozik Bruno lelki egyéniségének sokféle varázsa. Valójának lázas tüzet, világfelfogásának művészi elraga-

dottságát, az egész természetben lelkeséget találó panteizmusát, a reneszánsztól fogant életszeretetét és tudományos anticipációit, kereső értelmének és vívódó erkölcsi lényének heroizmusát — mindezt a történeti és egyéni viszonylagosság fölé emelkedő értéket keresetlen és szép szavakkal állítja a magyar olvasók elé az életrajz és kívánatos, hogy a könyv foratóiban épp oly becsületes élménnyé váljanak, mint amilyenből a munka maga született.

Sas Andor.

Visser, H. L. A. Be collectieve Psyche in Recht en Staat. Haarlem H. B.: Tjeenk Viliink en Zoon, 1917. 250 l.

A tradicionális felfogás azt tanította, hogy az egyéni lélektan kielégítő módon számot tud adni nemcsak az ember egyéni tevékenységének minden jelenségéről, hanem a társadalmiaknak mondott jelenségekről is, melyek e felfogás szerint nem egyebek, mint az egyéni lelki jelenségek általánosításai. Ezzel szemben a szociológiai felfogás azt tanítja — s ezen tan újabb s értékes megerősítését szolgálja Visser könyve —, hogy a csoportnak, mint ilyennek, saját külön léte s saját külön szerepe van, melynek törvényszerűségei az egyének lélektanából nem vezethetők le: a csoport, legyen az tömeg, testület, család, nemzet, külön realitással bír, melyet nem a benne foglalt egyének adnak meg neki, hanem az a tény, hogy az egyéneket valahogyan összekapcsolja. A lélektan, a jog és az erkölcs tan tehát a társulás e tagadhatatlan és redukálhatatlan tényét és társadalmi következményeit nem mellőzhetik megállapításaikban!

A szerző vizsgálja a kollektív jelenségek létét és hatásait a jogban. Hogyan jelenik meg a kollektív szellem a jogban? Történelmileg először a római *jus gentium*-ban. jelenik meg, a középkorban a népies jogszokásokban folytatódik, a 18. század jogbölcseinél és a francia forradalom teoretikusainál határozottabban kifejlik és a 19. században Savigny szokáselméletében és a modern kollektív lélektan különböző felfogásaiban nyer elismerést. Gyakorlatilag pedig a joggyakorlatba való behatolása által érvényesül: a tömegek joga — mint a szerző nevezi — a jog egész területén érezteti hatását, a magánjogban, a büntető-, a közjogban, sőt már a nemzetközi jogban is. A közjog szentesíti a szervezkedéseket, a büntetőjog némely büntett megítélésében tekintetbe veszi a kollektív, szuggesztív befolyást és a közjog az állami tekintély alapjául és a jog forrásának elismeri az összesség akarátát.

Dr. Friedrich Wichtl: Der wahre Anstifter des Weltkriegs. Wien: Reichspost, 1918. U8 l.

Mennyi vita folyt már arról a kérdéstről, hogy tulajdonképpen mi okozta a világháborút! Némelyek szerint az angol-német ellentét, mások szerint a Balkán-kérdés stb., stb. E könyvből megtudjuk, hogy a kérdés távolról sem oly komplikált, mert a világháborút egyetlen ember csinálta, még pedig Kramaf. Egyáltalában minden bajt kizárólag Kramaf csinált: a neozslávizmust, a francia revanche-eszme újjáélesztését, a Balkán-szövetséget, a Balkán-háborút, a trónörökös meggyilkolását, az egész angol bekerítőpolitikát és az olaszok árulását. Ezt a szerző „*auf aktenmäßiger Grundlage*” bizonyítja be. Az összes entente-beli államférfiak, az orosz cártól, Poincarétól és Wilsontól kezdve le a szerb összeesküvőig, tisztára csak marionette-ek Kramaf kezében. Hihetetlen, még a háborús irodalomban is párját ritkító ez a gyermekes naivság, mely talán csak legszűkebb párthívei közt talál hitelre. A háborús lélekállapot minden tanulmányozójának melegen ajánljuk e könyvet, melyet szerzője nem csekély

olvasottság: alapján állított össze (egyáltalában a szerző nem tudatlan és nem is abszolúte rosszhiszemű) és ily könyvhöz a címképet „Professor Josef Engelhart, akadem. Maler” rajzolta.

B. R.

Zurlinden, S.: Der Weltkrieg. Bd. I. Zürich, 1917. 532 I

Egy négy kötetre tervezett munka első kötete. Az egész mű célja a világháború történelmi alapjainak, kitérése közvetlen okainak, a háború hatásainak és kísérő jelenségeinek vizsgálata a háborút viselő és semleges országokban. A szerző „öntudatos és meggyőződött demokratikus” álláspontból vizsgálja a háborút, ennél fogva háborúellenes. Az első kísérlet, mely teljes irodalmi apparátussal összefoglaló képét akarja nyújtani a világháborúnak s a vele összefüggő összes jelenségeknek.

Az első kötet a háború gyökereivel foglalkozik. Hogy miben látja Zurlinden a háború gyökereit, az első hét fejezet címe eléggé megmutatja: 1. Az emberi természet, 2. A háború babonája, 3. A tekintély! elv, 4. A titkos diplomácia, 5. A militarizmus, 6. Az imperializmus, 7. A háborús teológia.

Legterjedelmesebb a militarizmust tárgyaló fejezet, mely csaknem az első kötet felét kiteszi. A szerző empirikus módon tárgyalja a kérdést, a jelenlegi háború tényeiből vont következtetések útján. S a tények óriási gazdagságban vannak jelein. Aki a militarizmust a maga igazi valóságában meg akarja ismerni —mondja a szerző—, az ott tanulmányozza, ahol akadálytalan, törvényes oltalom alatt virágzik: a háborúban.

Nem kevésbé részletes és kimerítő az imperializmussal foglalkozó fejezete. Keresi az imperializmus fogalmát, eredetét és lényegét, és összehasonlítja az angol és német imperializmust, foglalkozik Közép-Európa gondolatával is s a tömegek háborús lélektanával. A háborús teológia fejezetben pedig a klérus szerepével foglalkozik a világháborúban.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

A konzervatív és progresszív idealizmus vitája.

Fogarasi Béla záróbeszéde: Ha szabad a vita folyamán elhangzott felszólalásokat szubjektív szempontból osztályoznom, három típust különböztetnék meg. Az elsőbe azok a felszólalások tartoznak, amelyek az előadás gondolatainak további kifejtését kívánják s megjelölik a pontokat, ahol ez a továbbfejlesztési a legfontosabb volna. Magam is azon a nézeten vagyok, hogy az előadás sokszor csak jelzi az utakat, ahelyett hogy végigmenne rajtuk — de azt hiszem, ez előadásvoltából következik. A konkrét, extenzív elemzéseket, az itt kifejezésre jutott intencióknak megfelelő beteljesedést csak egy nagy könyvben lehet majd megadni s azt hiszem, a felszólalók intencióinak felel meg, ha kérdéseikre és kívánságaiknak nem egy, az előadásnál is rövidebb zárófelszólalással, hanem önálló munkával fogok megfelelni. Itt csak ott térek ki rájuk, ahol alkalmat adnak az előadás *intencióinak* megvilágítására is.

A második típust azok a felszólalások alkotják, amelyek nem csak posztulálták az előadás alapgondolatainak továbbfejlesztését, hanem maguk továbbvitték e gondolatokat. Itten legelső sorban Lukács felszólalására gondolok, aki alapgondolataim egy részét oly tökéletes pregnanciával formulázta, amelyet megközelítően sem sikerült elérnem s konkrét történeti példáknak olyan illusztratív erejével támogatta, amelyet magam szintén nem tudtam volna előadásomba belevinni.

A harmadik típust a tulajdonképpeni ellenvetések teszik, amelyeknek egy részére, az elvi jelentőségű ékre, röviden válaszolni igyekszem.

Schlesinger Károly kifogásolta, hogy a pozitívizmust meghaladott álláspontnak tekintem. A hangsúly előadásomban a történetfilozófia szón volt: ilyen értelemben meghaladott lehet egy világnézet, ha híres képviselői még ragaszkodnak is hozzá, ha a numerikus többség még vallja is; meghaladott, ha belsőleg már terméketlen, mondanivalóit elmondta, fejlődésnek nyomát nem látjuk, ha történetfilozófiai funkcióját már betöltötte. Ezen a beállításon, melynek indokolása persze nem az előadás feladata, egyáltalán nem változtat tehát az a faktum, hogy Mach, Ostwald, Poincaré pozitivisták-e vagy sem, hogy a logikában a normatív idealizmus vagy a pszichologizmus-e a leggyakoribb állásfoglalás.

Schlesinger szerint az előadás túlszoros korrelációt állít fel pozitívizmus és monizmus között, amelyeket mindig együtt emleget, holott a pozitívista ismeretelmélet semmi közösséget sem vállal a modern monistákkal. Ez igaz, amíg monizmus alatt csak egy Haeckel természetfilozófiai monizmusát értjük. Am a monizmus sokkal mélyebben gyökerezik a XIX. század gondolkodásában s mélyebb értelmében igenis egy a pozitívizmussal, amely csak *egy módszer*, a tapasztalatit, ismeretel jogosnak, a megismerés anyagának kvalitatív sokszerűségét egységes módszerrel akarja megragadni. Ez a *metodikai monizmus* az, amely a legkritikaibb pozitívizmusnak is szíveverése s ez az, ami ellen az egész előadás szelleme irányul.

Míg az előadás azt keresi, hogy pozitívizmus és progresszió, idealizmus és konzervatizmus között milyen *érvényességi összefüggések*, milyen elvi összetartozások és összenemtartozások, milyen *normatív* kapcsolatok állanak fenn, Schlesinger ezeket *logikai* kapcsolatoknak nevezve kívülük a lélektani indokokat keresi, amelyek megmagyarázzák a konzervatizmus és idealizmus együttes fellépéseit. (Ugyanígy *Csizik Béla*.) Nagyon jól tudom, hogy az emberek túlnyomó többségének meggyőződéseit lélektanilag érthetjük csak meg: de az előadás nem azt a történeti kérdést akarta vizsgálni, hogy miképpen *gondolkodtak* az emberek a XIX. században, hanem normative meg akarja állapítani: hogyan *kell* gondolkodniuk.

Jászi Oszkár szerint a konzervatizmus és a progresszió nemcsak formai kategóriák. Ha így volna, ez egy új relativizmushoz vezetne. Nem hiszem. Hogy tartalmilag mennyire változhatnak mind a két párt programjai, azt az előadás példái igazolják: de ez nem jelent *relativizmust*: mert hogy *egy adott történeti helyzetben* milyen tartalmaknak kell kapcsolódnia például a progresszív politikához, azt mindig szigorú normák határozzák meg és relativizmusról csak akkor beszélhetnénk, ha ebben az adott helyzetben is különböző tartalmakról lehetne szó. Szigorú normák határozzák meg azt, hogy a progresszió formai kategóriája a demokrácia tartalma programjában nyer értelmet s ha meg is vagyok győződve arról, hogy ez a korreláció még nagyon sokáig érvényes lesz, a magam részéről nem tudok végső, történetfilozófiai értelemben szükségszerű összefüggést látni benne. *Jászi* nem találja meg az előadásban az arisztokrácia és konzervatizmus, a demokrácia és progresszió problematikájának elválasztását. De ez a nem-elválasztás szándékos, mert egyszerű következménye annak, hogy nem elméleti tanulmányt akartam írni a politika, világnézet és etika összefüggéséről, hanem a mai konkrét helyzetet próbáltam általános elvek alapján értelmezni. Ezt a konkrét helyzetünket pedig éppen a progresszió és demokrácia kapcsolata határozza meg.

Jászi osztja a célkitűzés autonómiájának álláspontját, de egy túlságosan merev idealizmus veszélyét abban látja, hogy olyan célkitűzésekkel lép fel, amelyeket az emberiség nem elég erős a magáévá tenni s látva, hogy az ilyen magasra fokozott etika követelményeinek nem tud eleget tenni, bátortalanul és csüggedten visszaesik régi nivójára. Ez a beállítás ismét a ténykérdések és az érvényességi szempontok ellentétének nagy problémájához vezet. Az előadási elejétől végig az érvényesség szempontjából nézi a dolgokat: a *sollen* feltétlen vagy nincs értelme. A célkitűzés normái nem lehetnek tekintettel arra, hogy *de facto* milyenek az emberek vagy a mai emberek, mert ha erre tekintettel volnának, belemerülnének a tények, a valóságok relativitásába. A realpolitika végzetes metodikai tévedése — itt persze csak a jóhiszemű realpolitikáról lehet szó — éppen abban rejlik, hogy a célkitűzéseket állandóan a tényekhez, tudniillik az adott helyzethez akarja alkalmazni.

Rokon motívumokon alapul *Szabó Ervin* felszólalásának több fontos gondolata. Ha a ténykérdést és az érvényességkérdést nem választjuk el élesen, akkor természetesen igaz az, hogy minden politikai irány minden világnézettel összefér: összefér *de facto*, amennyiben a tapasztalat mutatja, hogy összekombinálták őket a legkülönbözőbb formákban, de nem fér össze *de iure* s előadásom célja éppen annak a kimutatása volt, hogy a progresszió és a pozitívizmus között *de facto* fennálló, pszichológiailag érthető és magyarázható összefüggés *de iure* nem tartható fenn, hogy etikai és logikai érvényességi összefüggések csak a progresszív és az idealisztikus gondolat között létesíthetők.

A célkitűzés autonómiáját Szabó gyönyörűen mutatta ki a fejlődéstendenciákkal dolgozó „természettudományi” felfogással szemben. A politika és erkölcs összefüggésének kérdésében fenntartás nélkül elfogadom megállapításait. De újra csak a pozitívizmus szenzualizmusának megkötő hatását kell látnom azokban a kautalékban, amelyekkel az etikai idealizmus célkitűzéseinek feltétlenségét körülveszi és akarva-nem-akarva letompítja. Ilyen a megállapítás, hogy az etikai normák nem függetlenek lényünk adottságaitól, hogy csak egy „társadalmilag lehetséges idealizmusra” törekedhetünk, hogy az erkölcs normáinak anyaga mindig az érzéki világ. Ujra csak azt mondhatom, amit Jászival szemben is állítottam és aláhúztam: a *sollen* természetét, az *etikai struktúrát* alapadottságaiban megváltoztatjuk, ha ilyen megszorításokat viszünk bele. Az etikai normák *érvényessége* független minden *emberi* adottságtól. Hogy milyen mértékben engedelmessékedhetünk a parancsnak, hogy milyen fokban valósíthatjuk meg a kitűzött célokat, ez persze függ emberi és társadalmi helyzetünktől: de a megvalósíthatóság praktikus kérdését sohasem szabad az elvi kérdéssel azonosítanunk, különben benn vagyunk a reálpolitikában.

Ez az etikai érvényesség független minden metafizikai valóságtól is. Az előadás egyik vezető motívuma éppen az idealizmus általános, határozatlan fogalmának kiküszöbölése és annak kimutatása, hogy az etikai idealizmus és a politika összefüggése teljesen független minden ténykérdéstől s így minden idealisztikusnak nevezett metafizika eredményeitől is. Független az etikai struktúra *értelme* nemcsak a megvalósulást megkötő tényezőktől, amelyekről eddig volt szó, de a megvalósulás eszközeitől is. *Varjas Sándor* fejtegetéseinek metodikai ugrópontját éppen abban látom, hogy az etikai cselekvés lényegét azonosítja, vagy legalább is elválaszthatatlan összefüggésbe hozza az eszközökkel, amelyek szerinte szükségesek ahhoz, hogy etikai céljainkat elérhessük. Ez a cél szerinte a világfejlődés előmozdítása s az eszközöket csak egy mindenható és mindentudó ész tudná megadni. De a „világfejlődés” fogalma maga *értékfogalom*: hogy mit tartunk fejlődésnek, az attól függ, mit tartunk jónak, etikainak s amíg ezt nem tataroztuk meg, addig a világfejlődésnek sincs fix értelme. A mindentudó és mindenható ész pedig semmi szükségszerű összefüggésben nincs az etikai *Sollen* lényegével: lehetek mindenható és mindentudó, anélkül, hogy a normákat elismerném, a jót akarám. Csak ha nem az *érzületben* (*Gesinnung*), hanem az eredményben keressük az etika mértékét, csak akkor, prekantiánus vagy utilitrisztikus alapon beszélhetünk a mindentudás kategorikus imperativusáról.

A determinizmus és indeterminizmus problémája, amelyhez *Varjas* értékes adalékokat szolgáltatott, nem tartozik közvetlenül az előadás szférájába; ez is csak ott válik aktuálissá, ahol azt kérdezzük: milyen fókig valósíthatók meg *de facto* a célok, amelyeket világnézetünk politikai magatartásunk számára meghatározott. Am a minket érdeklő kérdés kizárólag ez volt: normatíve milyen politikai állásfoglalásnak kell következnie egy lehetséges világnézetből és *vica versa*? A másik kérdés fontosságát távolról sem akarom tagadni, de azt hiszem, csak akkor fogható meg igazán, ha a principiális normatív összefüggések végleg tisztázódtak.

Az eddig megbeszélt ellenvetések és eltérések majdnem kivétel nélkül abból vezethetők le, hogy a felszólalók az adott valóságból indultak ki s ilyen értelemben tompították, módosították vagy konkretizálták az érvényességi idealizmus idealiter feltétlen összefüggéseit; ezzel szemben *Fülep Lajos* éppen azt hibáztatta, hogy nem a tisztán principiális összefüggésekből, nem az etika és a politika

abszolút viszonyából, hanem a „speciális” konzervatív vagy progresszív politika és a „speciális idealisztikus etika” viszonyából indultam ki. De azt hiszem, mind a két esetben nem *speciális* viszonyokról van szó: mert ami az etikát illeti, az az érvényesség-filozófiának előadásomban kifejtett értelmében csak *idealisztikus* lehet. Idealisztikus tudniillik az *etikai struktúra*, amely nem valóság, hanem érvényességi, normatív összefüggés, *Sollen*, mely akkor is fennáll, ha nincs is ember, aki a valóságban követné. S a politika vagy progresszív vagy konzervatív: ez az alternatíva nem egy speciális eset, hanem a politika lényegéhez, *fogalmához* tartozik, amelyről elismerem, hogy előadásom nem adott pontos definíciót. (Lukács György és Szabó Ervin felszólalásai ezt a hiányát pótolják.) A konkrét ellenvetésekben különben Fülep is eltért kritikájának eredeti motívumától és a tények és érvényességek szempontjait keverte, amikor az etikának a politikára és a politikának az etikára tett hatását egyformán hangsúlyozta. Hogy a politika a történelem tanúsága szerint *hatott* az erkölcsökre, az egészen bizonyos, de teljesen független attól a kérdéstől, hogy *kell-e, szabad-e hatnia rájuk*. Ezen a ponton felfogásom élesen elválik az övétől: ő a politika autonómiáját tételezi, én a politikában eszközök tudományát látom, amely normative szigorúan az etika alá rendelődik. A politika bűnös autonómiája az, ami ellen dolgozni kell: ez éppen a kor legnagyobb imperatívusa. Az etikai érvényességnek a valóságtól (ha mindjárt metafizikai valóság is) való függővé tételét és ezért a struktúra meghamisítását kell látnom abban a felfogásban, amely a politikát és etikát egyformán a metafizika alá rendeli. De itt nem lehet egyebet tenni, mint felfogást felfogással élesen szembehelyezni: a konkrét, meggyőző kifejtést sem ő nem adta, sem én nem vállalhatom. Csak egy principiális fontosságú történeti tévedésre szeretnék még rámutatni: Fülep szerint a kanti etika alapfogalmai: az autonómia, a *Würdigkeit* sem önálló etikai megfontolások eredményei, hanem egy az ember valóságáról való metafizikai vízió következményei. Hogy ez mennyire nem áll, azt a kanti kritika minden figyelmes olvasója tudja vagy legalább is tudnia kellene: mert ennek az etikának legmélyebb intenciója, hogy nem is az emberre, hanem minden *észlényre* (*Vernunftwesen*) általános érvényességgel bíró tételeket akar megállapítani s csak erről a minden valóságon túl levő konstruált nívóról kiindulva jut el a valósághoz, az érzékileg adott emberi egyénhez.

A külpolitika és a belpolitika prioritására vonatkozólag teljesen azon az állásponton vagyok, amelyet Lukács kifejtett, úgy hogy szavaihoz alig volna mit hozzátennem.

De ha így egyes kérdésekben jelentékeny metodikai és tárgyi eltérések választanak is el a felszólalók álláspontjától, azt hiszem mindnyájan egyetértünk abban, hogy ezek az eltérések csak a részletkérdésekre vonatkoznak. Az előadás lényeges célját elérte: a nyomán keletkezett vita pozitív eredménye, hogy a progresszív politika belső tendenciáit minden megkötő pozitívisztikus tradíciótól függetlenül szabadon kifejtve, egy szellemének igazán megfelelő világnézettel való kapcsolatban megerősödve haladhat tovább a maga útján. Filozófia és politika a kölcsönös in differencia hosszú korszakai után újra először találkoztak ebben a vitában s azt hiszem, ez a találkozás szimptomatikussá jellegű: első jelentkezése egy új szellemnek, amelynek egy igazi világnézetpolitika és egy igazi, a mai programtudomány helyébe lépő konkrét tartalmi filozófia közös megnyilvánulásai lesznek.

Pályázati hirdetés.

Felkérettünk a következő hirdetés közzétételére:

Kollár Miklós újpesti gyáros az Országos Hadigondozóhivatalnál 2500 (kettőezeröttszáz) koronát helyezett letétbe a végből, hogy ez az összeg a hadiözvegyek és hadiárvak együttes gondozására vonatkozó szakmunka jutalmazására fordíttassék.

Ennek alapján az Országos Hadigondozóhivatal az említett szakmunka megírására nyilvános pályázatot hirdet,

A pályázati feltételek a következők:

1. A pályamunka a hadiözvegyek és hadiárvak együttes gondozásának kérdését a szociálpolitika tudományának mai színvonalán tárgyalja.

2. A pályamunka ismertesse a kérdés jelenlegi állását és gyakorlati megoldását a nagyobb külföldi államokban.

3. A pályamunka lehetőleg terjedjen ki a kérdés népesedéspolitikai és faj egészségügyi vonatkozásaira is. Az idetartozó irodalom rövid jegyzékét az Országos Hadigondozóhivatal kívánságára megküldi és egyéb részletes tájékoztatást is nyújt.

4. A pályamunka terjesszen elő részletes javaslatokat arra nézve, hogy a kérdés Magyarországon miként lenne gyakorlatilag a leghelyesebben és a legsürgősebben megoldható.

5. A részletes javaslatok terjedjenek ki arra, hogy a hadigondozás jelenlegi tényezői miként vonhatók be a kérdés megoldásába, szükség van-e újabb intézményekre és minőkre, nyújtsanak általános tájékoztatást a javasolt intézményeknél felmerülhető hozzávetőleges költségekről és arról, hogy hadigondozói rendeltetésük után minő békefeladatok számára volnának hasznosíthatók.

6. A pályamunka terjedelme legalább hat ív legyen.

7. A pályamunkákat idegen kézzel vagy géppel írva, összefűzve és lapszámozva 1918. évi november hó 15-ig bezárólag az Országos Hadigondozóhivatalhoz (VI, Vilmos császár-út 37) postán ajánlott levélben kell beküldeni. A pályamunkához jeligével ellátott zárt borítékot is kell csatolni, amely a pályázó nevét, foglalkozását és pontos címét tartalmazza. E határidőn túl beérkezett vagy jelige nélkül, vagy névvel ellátott pályázatok nem vehetők figyelembe.

A pályázatok felett az Országos Hadigondozóhivatal alelnökének elnöklete alatt az Országos Hadigondozóhivatal és a Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesülete által egyenlő számban kiküldött tagokból alakított szakbizottság dönt, mely a kifizőtt díjat szavazattöbbséggel ítéli oda.

A bizottság a pályadíjat csak olyan abszolút irodalmi értékű munkának ítéli oda, amely a kérdést a tudomány és a gyakorlat mai színvonalának megfelelőleg mutatja be és az lehetőleg előbbreviszi.

Budapest, 1918 március hó.

Az Országos Hadigondozóhivatal.